

MARILE RELIGII

„CE ȘTIM ?“
SUMA CUNOȘTINȚELOR ACTUALE

MARILE RELIGII

manuel DE
E. AEGERTER

Traducere de
AL. IACOBESCU

EDITURA CONTEMPORANA
BUCUREȘTI

1942

BUCUREȘTI

I 145953

entat 745058

Re 27/12

397/23

B.C.U. "Carol I" Bucuresti

C745058

Prezentul volum este traducerea integrală a
volumului Nr. 9 din colecția „CE ȘTIM“
apărut la 9 Iunie 1941
sub titlul

„*Les Grandes Religions*“ la Presses
Universitaires de France, Paris

Drepturile de traducere și de reproducere, totală
sau parțială, sunt rezervate „Editurii Contemporana“.

Omul e făcut pen-
tru cercetarea cau-
zelor prime și finale.

Claude BERNARD.

CUVÂNT ÎNAINTE

Această cărticică atinge una dintre cele mai mari probleme omenești. Tocmai pentru aceasta, o astfel de lucrare nu poate fi întreprinsă decât în cel mai curat spirit de sinceritate și în cel mai larg sentiment de respect. E scurtă. Paginile ei nu oferă decât o expunere, fără discuții critice, dar o expunere a tuturor speranțelor, a tuturor îngrijorărilor, a tuturor inflăcărilor unei omeniri dornică să-și asigure un destin superior condițiunii sale pământești, să deseneze o țință la capătul groazniciei rostogoliri în goană a făptuirilor și a lucrurilor, să întrepadă deasupra ei o explicație superană. Cititorul, oricine ar fi, o va străbate cu privirea fără să găsească ceva care să-l turbure conștiința. Crezând, teza evoluției ce se desprinde de-ací nu va avea de ce să-l surprindă, întrucât, dacă lumea e un gând al lui Dumnezeu, gândul acesta nu poate rămâne în neclintire. Indiferent, va descoperi aci panorame înaltelor imagini pentru cari atâția oameni au murit, și au murit împăcași. Religia îi ajută omului să înțeleagă universul. Filosofului, îl ajută să-l înțeleagă pe om.

Bătrânul Adam își amintește în noi de cine știe ce priviri pierdute, de cine știe ce năluciri ale vi-

torului. Aceste preocupări sunt născute odată cu omul. Întrebările și le-a pus de îndată ce-a văzut că zând trăznetul sau răsărind stelele. Cu fiecare epocă, s'a simțit stăpânit de o nouă privire: sub copacul zeilor scânteietor de pietrării, Caldeianul Gilgames, ajuns la marginile pământului, o întreba pe nimfa Siduși unde se află calea care duce în țara morților; Gândul profund al Epului-Mediu păstrează ca simbol călătoria lui Dante Alighieri în sfera sufletelor.

Religiile tind să îmbrățișeze întreaga economie a universului și întreaga activitate a făpturilor. Cele mai înalte au făcut din despoltarea umanității o dramă mistică. Toate, ajunse la plenitudine, propun o concepție a lui Dumnezeu, o încercare de cosmogonie, o schițare a destinului omenesc. Dumnezeu, cosmogonie, clipă de după moarte, voi căuta să cercetez, la rândul meu, totul. Pe de altă parte, ele prezintă un îndoit aspect, acel al doctrinei lor, acel al istoriei lor. Voi da mai multă importanță ideilor decât aplicării lor: cele dintâi ne despăluie esența însăși a sentimentului religios; a doua, subliniază foarte adeseori intoleranța, cruzimea, superstițiile penibile ale oamenilor. Soarele din Chanaan nu era răspunzător de sacrificiile prin cari era învelit noul născut. Evanghelița și Inchiziția ne găsesc pe cele două versante ale spiritului omenesc.

Tocmai pentru aceasta se cuvine să pătrunzi totdeauna în inima lucrurilor. Savantul Oannes, zeul-peste, pasărea-sarpe din Yucatan, zeii cinocefali ai Egiptului, pot să-l surprindă pe un neofit al istoriei religioase. Ei însă nu constituie mai puțin turburătoare mărțurie a dorinței ce-l stăpânește pe om să-și asigure identitatea și calitatea acestora, în timp ce fac să nască în el voința de-a se întrece pe sine însuși. În fața unor mai bizari idoli ni s'a atras luarea

aminte că se cuvine să căutăm dincolo de grosolană lor înfățișare o bucurie spre spiritualitate. În această extraordinară aventură care e viața, străvâș uneori de infinitul timpului, enormitatea lumii și marea mulțime a fapturilor, cărei puteri care intrupează descântecul misterului nu-i cerem sprijinul, mângâierea, bunăvoința? Ieșind dela o conferință a Societății Ernest Renan, o femeie cu nobilă inteligență îmi spunea într-o zi: „E tragic și îndușiosător să vezi aceiașe oameni, bieșii oameni, au născocit ca să-și salveze nădejdea“. Frază grea de adevărit. Să venerăm tot ceiașe a fost o aluzie la divin și să respectăm, sub formele cele mai ciudate ale religiei ca și în neliniștea ce n'are chip, acest sentiment care ne apropie, care ne strânge pe toți, atâș câș suntem, într'o unire caldă de comunitate omenească, în fața întregi întunecimi a destinului nostru.

ORIGINA SENTIMENTULUI RELIGIOS

Religia se prezintă ca un fapt universal și colectiv. Universal, fiindcă îl regăsim pururi același sub formele lui diferite, pe întreaga suprafață a planetei. Colectiv, fiindcă el îi grupează, dela începuturile omenirii, pe oameni, în clanuri, în triburi, apoi în orașe, sub ocrotirea unui zeu particular și local, și fiindcă rămâne, între toate acestea, legătura cea mai puternică, cea mai misterioasă și cea mai traică.

Oricât ar fi de universal și oricât s'ar părea de colectiv, nu putem ajunge la origina însăși a acestui fapt decât cu ajutorul anumitor încheeri, al comparațiilor și al ipotezelor. Din vremurile ante-istorice cele mai vechi, din vremurile când fiecă eveniment implica o importanță primordială, și când născocirea focului, de pildă, purta în ea consecințe nedefinite, nu știm aproape nimic în această privință. Totuși, de fiecare dată când distingem în spumegarea nedeslușită a timpurilor cea dintâi manifestare a unei concepții asupra vieții în legătură cu organizația clanului, cea dintâi manifestare a unei concepții asupra morții în legătură cu ritul sepulcral, dăm și peste mărturia sentimentului religios, ~ oridecâte ori descoperim urmele omului, întâlnim și umbra zeilor.

Organizația socială cea mai primitivă pe care o putem întrezări, e aceea a clanului totemic. Totemul e de cele mai multe ori un animal (lup, vulpe, papagal), un fel de enigmatic străbun al unei adunări de oameni, care îi adună într'o apropiată rudenie, interzicând căsătoria între ei, posedă o forță de netăgăduit care pune stăpânire pe întregul clan, unificându-l și întărindu-l. Totetismul târăște după sine organizarea ceremoniilor care afirmă solidaritatea spirituală a membrilor clanului, făcându-i să ia parte la această forță latentă. De asemenea, târăște după sine aproape totdeauna instituția tabu-ului, interzicerea magică de a se atinge de o făptură în chip deosebit prețioasă (o femeie însărcinată, un copil), sau un obiect important, făpturi sau obiecte a căror existență prezintă pentru întregul clan un interes oarecare. S'ar părea de netăgăduit că ceremoniile amintite au făcut să ia naștere constituirea cultului și că definiția tabu-ului avea strânse legături cu viitoarea alegere a ceia ce trebuia să fie sacru.

Ritul sepulcral, la rândul-i, desvăluie, în primele momente vrednice de ținut în seamă ale preistoriei, o intenție religioasă legată de gândul supraviețuirii. Suntem puși aci în fața orândușilor funerare care arată limpede că omul primitiv distingea cadavrele aparținând celor din rasa lui de cele din rasa numeroasă a dobitoacelor, și că el credea că morții aveau să înceapă din clipa sfârșitului o nouă viață, care nu era altceva, la drept vorbind, decât imagina slăblită și decolorată a celei dintâi. Din primele zile, există o legătură între mormânt și lumea de dincolo, gândul supraviețuirii populând eterul cu personaje nevăzute. În cursul epocii paleolitice dăm peste urmele precise ale acestor preocupări spirituale: trupurile înmormântate în grote, fuseseră înhimate cu un alai funebru semnificativ, împodobite

cu tot felul de lucruri, cu colane de scoici în jurul grumazului, cu capul odihnindu-se pe o perină de argilă, cu picioarele îndreptate spre răsărit, pe de-a'ntregul ocrotite de blocuri de piatră. Mai târziu un oarecare mobilier, silexuri colorate, cristal de stâncă, o cârje pentru călătoria fără sfârșit, impresurată rămășițele pământești ale celui dus din lume. În anumite morminte au fost descoperite statuete de fildeș și chipuri cioplite grosolan, cu trăsăturile șterse de cernerea vremii. Osemintele erau acoperite cu un praf roșu, a cărui culoare sacră, - aceea a sângelui, - avea darurile să alunge duhurile rele. Mai târziu iarăși, cadavrele sunt culcate în poziția fetusului, ceea ce a îngăduit anumitor specialiști ai preistoriei să vadă în asta simbolul unei noi nașteri într'o viață superioară, în timp ce legăturile din jurul trupurilor le înlesneau putința să recunoască eforturile încercate de gropari ca să-i împiedice pe morți să se ridice din culcușurile lor funebre și să-i chinuiească pe cei vii care uitau atât de ușor. Aceste două presupuneri se poate întâmpla să n'aibe niciun temei, dar dacă interpretarea amănuntelor e delicată, într'o astfel de materie, semnificația religioasă a ansamblului poate fi socotită astăzi în afară de orice îndoială. Apariția pe morminte a unei zeițe a morții, cea dintâi și vagă figură a atâtor divinități ce vor domni în țările subterane, e foarte veche. Și picturile stilizate, sculpturile cum sunt acelea ale leilor de argilă din grotă dela Tuc d'Audoubert, sau a ursului rănit în aceea dela Montespan, datând din epoca magdaleneană, fac din aceste caverne un fel de temple în cari, fie că e vorba de religie, fie că e vorba - ca la Tuc d'Audoubert, - de magie, îndepărtatul nostru strămoș se punea în legătură cu forțele nevăzute și superioare.

Dacă sentimentul religios apare astfel legat de activitatea însăși a oamenilor, în ce chip s'a dezvoltat ?

Tezele sunt, cu privire la acest punct important, diferite. Anumiți istorici sunt de părere că totemismul înlesnește o explicație plausibilă și îndestulătoare în legătură cu evoluția lui, al cărui exemplu e dat de Egipt. Alții, sprijinindu-se pe inerența Bibliei sau referindu-se la anumite credințe ale popoarelor încă sălbatece, afirmă că o revelație inițială a fost făcută de Dumnezeu oamenilor, dar că aceștia, corupți de vicii, au părăsit noțiunea monoteismului ca să-și îndrepte adorația spre falșii zei, risipitori ai plăcerii și ai minciunii. Alții, de asemenea, au atras luarea aminte asupra lui *mana*, o putere aproape inconștientă, în parte materială, îngrămădită în anumite fapte, locuri sau obiecte, care ar putea fi captată mulțumită anumitor rituri și care ar constitui izvorul tăriei umane: fără îndoială, echivalentul îl putem găsi în acel *Ka* egiptean și în *brahman*-ul hindus. Alții, în sfârșit, au susținut sistemul animismului.

Slab de bună seamă, dar pricepându-se să facă scorbura în trunchiul unui copac ori să-și șlefuiască armele, omul, așezat între fluvii uriașe, în păduri fără capăt, printre fapte monstruoase, care aduceau mărturia enormității celei dintâi a creației, era îndemnat să acorde spontan acestor forme ce-l impresurau, o viață asemeni cu a lui. Pietrele aprinse aruncate de un vulcan, îi îngăduiau să creadă într'o lapidare premeditată; șuvoiul îngroșat dintr'odată ce-l răpea pe unul dintre tovarășii lui, îl făcea să bănuiască un atentat conștient al apelor pline de răutate. Așadar, el înzestra vulcanul, șuvoiul, cu suflete robite dar răufăcătoare, și urmele acestor poriri ancestrale rămân încă vizibile la Indienii Hidatsu care nu se slujesc în cele de trebuință decât de lemnul din pădure, adică de vreascuri, refuzând să izbească cu securea în trunchiul copacului viu. Mai târziu, omul se va fi ridicat la concepția spiritelor ascunse în anumite lucruri, sau manifestându-se prin fenomene, rămân-

nând totuși distincte și putând fi ușor despărțite. Teama de aceste spirite, dorința de a le împăca, însfârșit nădejdea de ași face din ele prieteni, au dus la crearea ritualului. În acelaș timp, de altfel, sentimentul opus, acela nu de a sluji aceste duhuri, ci de a se sluji de ele subjugându-le, dominându-le prin manifestări secrete, a dus iarăși la creșterea magiei. Un mare pas, în orice caz, a fost făcut spre organizarea formală a cultului, atunci când omul a instaurat sacrificiul care, simplă ofrandă, va deveni semnul unei mediațiuni, al unei alianțe și care ofrandă, întovărășită de un ospăț, va deveni un mijloc de tovărășie menită să-l facă să participe pe credincios la tăria însăși a unui zeu.

Oricât de diferite ar fi aceste teze, - că omul și-a închinat credința unei puteri superioare într'o revelație directă dela Dumnezeu, în descoperirea lui mana, în organizarea totemică, sau în stăpânirea forțelor naturale personificate de el, - ne găsim la margînile întru câțva nebuloase ale istoriei, într'o perioadă în care aceste concepții sunt depășite. Tribul nomad se fixează, devine o națiune; spiritele, imobilizate pe altare, devin idoli. Politeismul apare. Zeii se înmulțesc, într'adevăr, căci numărul fenomenelor naturale pe cari le întrupează e îndeajuns de mare; nu însă atât cât ne-am putea închipui străbătând lista cu numele lor, căci, în realitate, aceste nume reprezintă adeseori aceleași divinități cinstite sub vocale diferite de mai multe grupări. Ce sunt Istar, Astartea, Nerthus, Buna Zetă, dacă nu Pământul-Tată? Caldeanul care vedea înălțându-se în crepusculul din Ur cornul subțire de argint al lunii, saluta cu numele de Sin această lumină cerească, pe care, din cealaltă parte a pământului, în nemărginita lume galbenă, un adorator japonez o adora sub numele de Tsuki-No-Kami. Mai târziu, zeificarea eroilor, a pontifilor, a împăraților, va îmbogăți panteonurile naționale. Și iarăși, mult mai

târziu, spiritualiștii eclecticii vor introduce toți zeii într'un panteon universal: e celebru exemplul împăratului roman care l-a așezat pe Crist în odaia de rugăciune printre divinitățile lumii vechi, fără să știe că-i înlesnea puțința să pătrundă aci aceluia care nu îngăduia cât de puțin o împărțire de puteri.

În sfârșit, în sânul acestor religii politeiste, înalte spirite nesatisfăcute de fărâmițarea divinului și presimțind unitatea universului, s'au străduit la diferite epoci să impună teza Dumnezeului unic, fie urmărind, ca în Egipt, fuzionarea zeilor particulari, fie provocând, ca în Iran, înălțarea deasupra mai multor divinități a uneia dintre ele, deosebit reprezentativă, fie, ca în iudaism, propovăduind un nou zeu. Vom vedea astfel de sfurtări, uneori zădărnice de colegiile sacerdatale ale zeilor amenințați, năruindu-se împreună cu Hamurabi sau Ahkton, sau reușind cu Mahomet.

O evoluție lăuntrică uneori confuză, aproape totdeauna restrânsă, se desenează astfel în fiecare religie.

O evoluție generală târăște în sfârșit ansamblul religiilor, înegală ea însăși, sdruncinată, dar sigură.

Pe de altă parte, de-a lungul veacurilor, aceste diferite sisteme religioase au schimbat riturile, zeli, tradițiile, ca între ele religiile sumeriene și babilonene, sau mai degrabă au luat naștere din nou, așa cum Brahmanismul a văzut budismul răsărind din sânul său. Religiile au căpătat astfel curioase asemănări și, născute din aceleași neliniști, de condițiuni istorice uneori asemănătoare, ele oferă în ochii istoricului o vagă și tainică înrudire. Teme generale, ca aceia a însămânțării sau a secerișului, simbolisând moartea omului, ascuns în pământ ca bobul de grâu și renăscând într'o primăvară divină, au dat naștere zeilor asemănători: Osiris, verde ca frunza tânără, e fratele egiptean al lui Adonis care prezida la Byblos sporirea vegetației. Istorisirile tran-

smise dela trib la trib de tradiția orală, au dus la replici exacte: un coș de trandafiri lăsa să plutească pe Nil sau pe Eufrat, spre acelaș destin al cârmuirii oamenilor, copii neasemuți, ca Moise sau Sargon.

Inserând-o în imensa dezvoltare mitologică pe care am schițat-o în treacăt, omenirea și-a constituit astfel, ca să-și zugrăvească originea, o epocă fabuloasă, fie că ar fi fost vorba de Noe, de Uta-Nohishtim, un patriarh trebuia să-și salveze rasa într'o arcă, plutind pe apele potopului, și, debarcând pe o culme, făcând legătura cu Dumnezeu; o epocă în care cerul și pământul, proaspăt în privința creației lui, și-au amestecat trăinicia, atunci când în nopțile de toamnă Odin, precedat de cei doi corbi ai săi, Memoria și Inteligența, urmărea în nouri fantoma unui vânat, atunci când fiicele omului, pornind seara să aducă apă dela puțuri, găseau îngeri cu aripi strânse pe umeri sub palmieri.

II

RELIGIA EGIPTEANĂ

În dimineața vremilor, Egiptul apărea divin. Plămădit dintr'un aluat mistic, valea lui, carnea lui însăși, acest pământ gras acoperit cu grâne și cu viță, era zeița Isis, și marele fluviu înțelept și puternic ce-l străbătea, fecundându-l, era zeul Osiris. Intinderea era un furnicar de zei. Fiecare dintre provincii, fiecare dintre orașe, și-l avea pe al său. În epocile legendare Egiptul fusese guvernat de zeii faraoni; de la începutul istoriei, începu să fie guvernat de faraonii zei. Vântul, cerul, norii, se numărau printre personalitățile ce prezidau la tratatele sale de pace. Dobitoacele, dintre cari un zeu își alesese înfățișarea cândva ca să coboare printre oameni, primeau pe temeiul acestui titlu un templu, extravagante privilegii, și străinii vedeau cu nedumerire un crocodil aurit, parfumat, împodobit cu lucruri rare, plutind deasupra undei pontificale. Pretutîndent rătăceau spirite: nomazii se temeau să nu întâlnească în deșert genii pornite la vânătoare după suflete. Pretutîndeni se impunea îndolta preocupare a divinului și supraviețuirii: templele și mormintele erau ceva sfânt.

Egipteanul, într'adevăr, volos, plin de însuflețire, legat de existență, era stăpânit de această dăinuire a vieții. Simțea gust pentru ea, pentru perpetuarea ei, și

se îngrozea de neant, văzând în moarte numai un atentat al puterilor răufăcătoare de care trebuia să se ferească. Dorea prin urmare ca suflul fizic necesar vitalității omenești să nu înceteze de a pogori din cer cu ajutorul riturilor precise și care, odată moartea venită, mai putea încă supraviețui inlesnindu-și puțința de o apropiere de zei. Vom vedea în ce chip au apărut divinitățile, în ce chip posibilitatea de a supraviețui dincolo de moarte s'a precizat mulțumită unui mecanism mistic, în ce chip s'a întins după acela în legătură cu toți cei trecuți dincolo de marginile vieții. Dar ca să înțelegem cum se cuvine această evoluție, se impun două principii. Pe de o parte zeii sunt asemeni oamenilor, de care nu se disting decât printr'o putere mai vastă, printr'o vădită superioritate, cu toate că sunt muritori ca și ei. Și unii și alții sunt alcătuiți dintr'un suflet, dintr'un spirit, dintr'un trup și dintr'un *Ka* cereșc, substanță divină și colectivă din care se desprinde un *Ka* particular pentru fiecare ființă, rămânând totuși în ceruri. Că existența, - dacă nu amestecul, - acestor elemente fiind de trebuință vieții, se impunea deci, pentruca zeul, pentruca omul să poată dăinui, ca niciunul dintre ele să nu dispară și, prin urmare, trebuie să se perpetueze uscat în mumie, ori simbolic în statute. Pe de altă parte, structura socială a Egiptului se scâldea într'o astfel de atmosferă religioasă încât ideea de Dumnezeu și ideea de supraviețuire evoluau în acelaș timp și în acelaș ritm ca și forma politică.

Egiptenii credeau că se trag din cea mai veche civilizație direct legată de cercul primitiv al zeilor. Se găsesc în locurile paleolitice urme ale libfenilor cloplitori în piatră. Mai târziu, patruzeci de veacuri înaintea erei noastre, Semiții șlefuitoari de aramă și de fildeș se fixară pe țărmurile Nilului, deveniră noroade sedentare, în timp ce totemii lor imobilizați într'un templu, se schim-

bau în divinități, luau formă omenească, nu mai păstrau din animalitatea anterioară decât semnele distinctive: coarne de amon sau capete de șoim, Deveniți zei, acești totemi rămâneau totuși patroni locali, suverani ai provinciilor sau ai orașelor, consimțind de altfel, în anumite cazuri, să-și împartă suveranitatea. Toate aceste reprezentări mistice întocmeau dealtfel un panteon destul de complicat, ale cărui grupuri erau de cele mai multe ori triadele, imagini ale familiei omenești.

Totuș, o sforțare s'a făcut cunoscută pentru simplificarea acestui panteon, contopindu-i într'un zeu general pe toți ceilalți zei care întrupau în diferite locuri acelaș simbol. Marea cetate teologică a Egiptului a fost Heliopolis, aproape de Memfis. Colegiul sacerdotal al acestui oraș era de o înaltă cultură și preoții săi au întreprins crearea unei ierarhii a zeilor și unificarea ritualului. Cu sprijinul Faraonilor Memfiți, au știut să ridice deasupra tuturor prințșorilor divini pe zeul capitalei lor, Atum, fuzionând cu Râ, zeul soare, zeu ceresc ale cărui intru-pări locale erau numeroase, asociindu-i-l mai târziu pe Osiris, zeu inferior și terestru al fecundității și al morții, ale cărui mistere vor fi magnific sărbătorite ca o chezășie cerească a reînvierii. În acest chip, despărțeau cele două divinitați ce conveneau mai bine unui popor de agricultori: zeul soarelui, principiu al vieții, fără de care nimic nu se putea coace, zeul fecundității, care se stinge în fiecare toamnă și reînviază în fiecare primăvară, odată cu însămânțarea și cu secerișul.

Preoții din Heliopolis au stabilit de asemeni o cosmogonie explicativă în legătură cu primatul zeilor aleși și care oferea acest avantaju de a copleşi orgoliul egiptean ținând de vechimea rasei, - cosmogonie plină de măreție și generatoare a oricărui cadru ritual și social al țării.

Lumea, după acești metafizicieni, a fost întocmită de oceanul ceresc, timpul înfinit, întunecimile primordiale, duhul spiritului. La obârșia vremii, posibilitățile fapturilor și ale lucrurilor se găseau în așteptare sub apele ieșite din Num, zeul Neantului. Un spirit pretutindeni risipit, Atum, se amestecă în aceasta, dornic în chip necunoscut să devie conștient față de el însuși, și sfârșește prin a ieși la suprafața apelor. Numaidecât, Atum devenind soare, totul se limpezește. Puterea lui e creatoare: de îndată ce rostește numele unui lucru sau al unei făpturi, lucrul capătă formă, făptura apare. El creiază la început prima serie de zei. E Cuvântul care închiagă fără preget universul și părinte al zeiței Cuvântului, Maât; devine astfel îndepărtata înfrigare a Cuvântului din Evanghelia iohanică și a lui Logos al filosofiei grecești.

O astfel de istorisire în legătură cu creația ar putea să li se pară abstractă mulțimilor. Preoții au întocmit deci pentru ele o cosmogonie mai plină de imagini și au dat naștere unui început de istorie națională în care se încleștau fâșii din vechile tradiții. În această povestire legendară, Atum preexista oricărei alte divinități. El a creat o pereche divină, Aerul (Eka) și Golul (Tafnet), care a dat naștere la rândul său Pământului (Geb) și Cerului (Nut). Zeița Cer și zeul Pământ se găseau strâns înlanțuiți atunci când Aerul l-a despărțit, fără să-i poată separa pe de-a întregul, întrucât mâinile și picioarele zeiței atingeau neconținut orizontul pământesc. Atum, la rândul-i, s'a unit cu Nut, care l-a adus în lume pe Râ, zeul soare, făcând să nască în fiecare zi, în lumina Răsăritului, soarele, regele cerului.

Dar puterea acestui suveran care, în fiecare răsărit de zi, re apare în chip de copil și se regăsește în fiecare amurg, un bătrân, a fost contestată de șarpele Apo-

phis, adăpostit în nourii, și de Isis, nevasta lui Osiris, inițiată în tainele magiei. Zefii, văzându-l pe Râ șovăind, s'au ridicat împotriva lui. Râ și-a trimis ochiul pe pământ, sub aparența zeiței Hator, care i-a măcelărit pe oameni cu atâta inverșunare încât Râ îngrozit, a fermecat-o cu un lichid roșu luat drept sânge de nesățioasă băutoare. Desnădăjduit, simțindu-se obosit și bătrân, Râ a încheiat pace cu zefii și cu oamenii și s'a retras în cer.

I-a urmat Aerul, dar și el s'a pomenit atacat de Apophis, care a deslănțuit nourii și i-a turburat dominația în așa fel încât noul rege a trebuit să se resemneze ajungându-l din urmă pe Râ. Zeul Pământ, Geb, a luat puterea, sfârșind, după mari străduințe, să și impună autoritatea. Porunci recensământul provinciilor și al orașelor și de aci vedem schițându-se în linii nedelușite perioada istorică: e zeul Pământului care domnește. Osiris și Isis venită după el. Osiris, escortat de zeul șacal Anubis și zeul lup Upuat, cucerește Pământul, prinț binefăcător și învingător, apoi moare asasinat de fratele său Typhon, în condițiuni pe care le vom examina mai departe, întrucât ele explică rolul său de zeu al Morții și al Învierii. Horus, fiul său postum, le înlesni oamenilor demnitatea regală. Succesor al zeilor, Faraon va trebui să fie zeu pe pământ. Ieșim definitiv din legendă pentru a intra în istorie. Slujitorii lui Horus, care populau Delta, regatul lui Osiris, sunt adevărați războinici care pun stăpânire pe regatul din Sud și se instalează aci cu zeul lor, însoțit de fiul său Horus, de sfinctul Thot, zeu al Înțelepciunii, și de întreaga sa suită divină. Unitatea Egiptului la naștere prin întovărășirea zeilor.

Faraon, e Dumnezeu. Devine astfel, nu simbolic, ci substanțial, de îndată ce riturile încoronării l-au transformat în Horus, și începând cu a 6-a dinastie,

provizoriu, sub rezerva de a da socoteală de faptele sale lui Osiris mai'nainte de a pătrunde în Paradis. E pontiful prin excelență al acestui șef, singurul preot obișnuit să officieze în templu, ceilalți preoți nefiind decât ajutoarele, delegații săi nominativi în templele unde el nu se poate duce. Mulțumită acestui titlu, în fiecare dimineață, el sfarmă pecetele de argilă ale sanctuarului, trezește statuia zeilor, o purifică, o scaldă în miresme și în farduri, o reînsuflețește suflându-i în gură și primește el însuși prin această atingere solul de viață ce pogoară din cer. E vorba aci de acel rit la care am făcut aluzie la începutul acestui capitol, rit destinat să perpetueze curentul necesar vieții universale, asemeni aceluia despre care vom aduce vorba numai decăt, sortit să prelungească viața individuală. D. René Dussaud, în a sa *Introducere la istoria religiilor*, a arătat, sub aspectul său general, această pornire a religiilor de a accentua și a perpetua, prin credințe și rituri, principiul de viață al individului, al grupului, al națiunii. În acelaș ceas, în tot Egiptul, delegații Faraonului repetă aceleași gesturi, aceleași cuvinte în fața zeilor particulari. După moarte, el însuși își are templul și cultul său. În ce chip trece la această stare de divinitate definitivă? Aci intervine mitul lui Osiris.

Osiris a fost, după cum am văzut, asasinat de Typhon. Acesta recunoscând trupul fratelui său aruncat de valuri pe țărmul lui Byblos, l-a tăiat în bucăți ca să nu mai poată reînvia, unul din elementele persoanei sale lipsind de aci'nainte ca să nu mai lase putința unei reîntrupări. Isis izbuti totuși să reunească resturile bărbatului său, grupându-le și după aceea, ajutată de Horus și de Anubis, le îmbălsămă, le scaldă în anumite săruri și le închise într'un sarcofag cu efigia defunctului. Horus deschise ochii și gura acestei imagini a părintelui său. Înviat mulțumește acestor rituri

care îi reconstituiseră trupul. Osiris părăsi pământul, urcă pe o rază luminoasă spre Paradis și aci, unindu-se cu al său Ka, deveni desăvârșit. Invierea unui zeu desvăluia astfel secretul trecerii la nemurire printr'o păstrare artificială a trupului. Regele era deci, din ceasul morții, desmembrat, adâncit în substanțe potrivite, apoi închis într'o mumie ce-i restituia aparența, cu ochii deschiși și cu buzele de purpură. Trupul său era după aceea depus într'o încăpere sepulcrală, unde cuvintele magice ale officianților făceau reale imaginile pâinii și ale cărnii zugrăvite pe ziduri pentru ospetele funebre ce-i îngăduiau să-și ducă mai departe viața subterană. El, întrucât se unise cu Ka, urca, nemuritor de-acinaște, în barca lui Râ, în timp ce sufletul său cobora să-și însuflească mumia și statuile.

Această idee a supraviețuirii legată de riturile precise, s'a dezvoltat în chip foarte ciudat, după cum a demonstrat A. Moret, odată cu evoluția politică sortită să aducă după sine transformarea monarhiei absolute în socialism de Stat. Dela început, regele defunct era supus ritului unificării și, reprezentând Egiptul întreg, intra în Paradis: această zeficare singuratică era de ajuns într'adevăr ca să răspândească asupra întregii țări binefacerile divine. Astfel de rituri ajunseră să facă legătura mai târziu cu familia regală, cu preoții, cu poporul în cele din urmă, pe măsură ce diferitele caste căpătau o importanță socială și mai mare. Scribul sau plugarul egiptean, intrând în cadrul socialismului de Stat, pătrundea în acelaș timp în cer. Trupul său îmbăfat în săruri, trebuia să devie Dumnezeu, ca și Râ.

Ce folos îi aducea această nemurire? Trebuia mai întâi s'o merite, întrucât ritul osirian îngăduia numai încercarea aventurii funebre. Mortul se îndrepta spre

regatul subteran unde îl aștepta barca. În timpul acestei negre călătorii, medita asupra propriei sale vieți, apoi pătrundea în sala Indoitei Justiții. Osiris se afla pe tron, iar în jurul său cele patruzeci și două de divinități ale provinciilor întocmeau un groaznic tribunal. Aproape de balanța eternității sta Anubis, zeul șacal din vechile grupări terestre, alături de Thot, de Înțelepciune, de Maât, de Judecată, iar ceva mai departe, cu gura căscată, se afla un monstru cu chip de leu și de hipopotam. Mortul recita litania celebră: „N'am făcut rău... N'am furat... Nu m'am atins de daruri micșorându-le... N'am făcut pe nimeni să plângă... N'am fost necurat... N'am stins focul atunci când nu trebuia... Sunt curat! Sunt curat! Sunt curat!“ Era așezat într'un taler al balanței și pana de struț a lui Maât era aruncată în cealaltă. Anubis și Thot făceau cunoscută sentința. Dacă justificarea nu era acordată, sufletul îndura groaznice pedepse, apoi se reîntorcea în neant. Dacă îi era acordată, mortul, unindu-se cu *Ka* al său, putea să urce în barca lui Râ, să se alătore vâslașilor solitari și să se reîntoarcă nevăzut printre alții ca să-i ajute, sau mai degrabă să strângă în hambare, umbră, secerășurile de umbre din țara lui Osiris.

În timp ce cultul lui Osiris se desvolta larg, cultul Râ, mai puțin popular, era sortit să îndure numeroase înfrângeri, fără ca totuși să cadă răpus. Sforțarea pentru a-l ridica pe Râ deasupra celorlalți zei a fost urmasă și preoții din Heliopolis s'au străduit din răsunătoare să adune în zeul lor general multiplele sale însușiri. „Forma mea e în fiecare zeu“ spunea Râ însuși. Astfel, toți acești zei solari particulari nu erau fără îndoaială mai mult zei decât nenumărații „devas“ ai Indiei. Pe de altă parte, o apropiere între Râ și Osiris a putut face să se creadă, un moment, în contopirea

lor. Sub Abkton, o revoluție a trebuit chiar să impuie un fel de monoteism. Nimic n'a dus însă la o limpezire deplină. Zeii, sub regimul teocratic ce s'a impus un răstimp, au rămas numeroși și s'au amestecat chiar direct în viața administrativă prin operațiuni magice. Atunci Egiptul a fost cotropit, zidurile templelor și sururile de papirus au devenit enigme. El lăsa, nesdruncinată, această mărturie a unui gând: cele mai înalte monumente, sunt morminte.

Aceasta a fost religia egipteană, căreia nu i-a lipsit noblețea nici măreția, dar care totuși a fost mult înbâcsită de magie. Dacă ideia de supraviețuire individuală a putut să incolțească, ideia Dumnezeului unic a fost stăvilită mai'nainte de-a fi ajuns la țintă. Astfel că Egiptul, în afară de câteva capete alese, nu putea să ajungă la monoteism. Multiplicarea zeilor îi era necesară. Egipteanul iubea acest panteon care însuflețea toate lucrurile din jurul său. Venerându-i pe zeii superiori, primind chiar o putere universală, nu mergea prea departe în abstracția divină. Impunea formele locale, întrupările citadine ale lui Râ sau Osiris, mai apropiate de el, mai calde ocrotitori, care se interesau de provincia, de orașul, de micul său cerc de activitate, de bucuriile, de amărăciunile lui, și al căror aspect pe jumătate animalic îi era familiar, asemeni vestitului totem pentru îndepărtații lui străbuni.

Mai târziu, după ce mumia lui va fi fost depusă în cavoul funerar, va deveni zeu la rândul său, dacă bine înțeles a fost un om drept. Inițiatii trebuiau să recunoască în el mai puțin un zeu, fără margini și fără sfârșit. Și ne putem închipui cine știe ce preot metafizician, — poate dintre cei cari au stat de vorbă cu Herodot, — într'unul din vastele temple, asemeni unei capitale, cu sală de ofrande și cu colonade cu capiteluri în formă de lotus, lăsând privirea să-i rătăcească

deasupra boschetului în care dansează cinocefalii sacri, sau deasupra cimitirului de pisici mumificate, dar pornind să caute cu gândul, dincolo de formele totemice, zeul ascuns, poate pe acel *Ka* etern, esențial, universal, în care s'a contopit celălalt *Ka* individul, care îi îngăduie celui mai umil dintre plugari, ca și atotputernicul Faraon, să participe la viața divină și să-și cucerească partea sa de înfnit.

III

RELIGIILE MESOPOTAMIENE ȘI RELIGIA PRE-COLUMBIANA

Religiile mesopotamiene, aproape contemporane cu religia egipteană, ne oferă un tip de credințe în care ideia de Dumnezeu și ideia supraviețuirii rămân, pentru îndelungă vreme, pe de-a'ntregul despărțite și în care preocuparea credinciosului s'a îndreptat mai mult asupra divinității, pământească și vremelnic ocrotitoare a oamenilor. Ele ar apărea astfel ciudat mărginite și, ca să zicem astfel, întru câtva sterile, dacă două fapte nu le-ar impune atenției istoriei. Pe de o parte într'adevăr, prin miturile lor vechi, prin poemele lor regăsite în biblioteca din Asurbanipal, ele oferă curioase analogii cu povestirile din Biblie. Pe de altă parte, legând, mulțumită înrâuririi Babylonului, dezvoltarea religioasă de evoluția astrilor, ele păstrează, în adâncul veacurilor, cinstea de-a fi fost inițiatoarele științei.

Această vastă câmpie a Mesopotamiei, cu fluviile ei pline de măreție, cu secerișurile de orz, cu smochinii și plantele ei bogate, e grea de foarte vechi amintiri: cele mai vechi orașe din lume, păstrând memoria dinastilor antideluviene, sunt încă prezente aici. Sumerienii, de origine ariană, se iviră prin partea locului foarte de

timpuriu și se amestecară destul de repede cu noroadele primitive. Zeificaseră în chip firesc forțele naturii, tot ce face părea că păstrează o urmă de mister în jurul activității lor. Zeii luau parte, de altfel, la toate pasiunile terestre, beau și mâncau în templele lor la masa ofrandelor. Acești stăpâni ai lumii hotăriseră inadins crearea neamului omenesc, ca să-și asigure sprijinul unor slujitori totdeauna gata să le pregătească sacrificiile și să-și înconjoare cu smerenția lor. Cu toate că erau investiți cu misiuri generale, fiecare dintre ei rămânea ocrotitorul particular al unei cetăți și tăria lui sporea ori se micșora în legătură cu soarta fiecărui grup în parte. Dar, în același timp, printr'o inspirație ce-și va căpăta întreaga ei dezvoltare și deplinul înțeles înalt în teologia babiloniană, Sumerienii legară soarta zeilor de stele, sau cel puțin pe-a celor mai puternici dintre ei, și nu într'un paradis vag, ci în nemărginirea cerului adevărat așezară formele lor luminoase, ce rămăneau vizibile și regulate, și de unde le puteau face semne credincioșilor. Această religie părea să se atingă de începuturi: preoții, în cursul anumitor ceremonii, oficiau goi, în amintirea vremilor când omul rătăcea în prima lui goliciune, păscând iarba.

Dacă imaginea zeilor era precisă, idelle în legătură cu supraviețuirea rămăneau într'o oarecare intunecime. Zeii le asigurau ici colo oamenilor virtuoși fericirea, acelor oameni care aveau menirea să-și slujească, dar nu se interesau câtuș de puțin de soarta lor viitoare: ciclul virtuții și al răsplătirilor rămăneau numai pământesc. Omul, cu toate acestea, nu pierdea întreg, ci partea din el nepieritoare nu-și mai regăsea, în posomorita existență de dincolo, prezențele divine. Poate găsea o oarecare tihnă atunci când trupul său era înmormântat cu toate riturile consacrate și păștra lângă el proviziile necesare ospetelor funebre. Dar dacă supraviețuitorii

il uftau, nenorocitul mort, înflămânzit, se ascundea noaptea la porțile orașelor și se năpustea asupra drumetșilor ca să le sugă sângele.

Un nou val străin a invadat Mesopotamia, acum patruzeci și cinci de veacuri, întocmit de astădată din Semiți care organizează, în miază-noapte, pe Tigru, regatul Asiriei și fondară, la miază-zi, regatul Babiloniei. Aceste popoare victorioase îi asimilă pe Sumerieni, împrumutându-le câteva elemente din cultul lor și câțiva dintre zeii lor, dând în același timp ansamblului religiei înstituită în aceste regiuni, adevăratul său caracter. D. Dhorme a demonstrat limpede în lucrarea sa *Religia asiro-babiloniană*, că influența semitică fusese decisivă în ceea ce privește această organizație religioasă. Zeii lor oferiră ca și divinitățile sumeriene, această particularitate de a fi în același timp generali prin specialitatea lor și particulari prin cercul lor de influență. Se deosebeau zeul Mediciniei, zeul Scripturii, dar în același timp, Bel, protectorul lui Nipur, și Marduk, protectorul Babilonului. Găsim în acest panteon o zeiță dintre cele mai celebre într-o anumită parte a Astei, Istar. Zeiță sumeriană, destul de mândră, în timpurile primitive, ea dăduse naștere potopului. Mai târziu, imaginea a vieții, a dragostei și a fecundității, căpătă atâta importanță încât era înfățișată uneori ca soția zeului Asur, protectorul provinciei Asur, celace n'o împiedica să aibă numeroși amanți, începând cu regele Sargon și sfârșind cu păstorul Tamuz.

Imprumutând anumite forme, ea triumfa de altfel într-o mulțime de temple: sub numele său trăiau mai multe zeițe călăuzite de ea, atunci când ea însăși se găsea adorată, în substanța ei divină, sub aparența zeităților dedublate. Ea oglindea de altfel, în diferitele-i întrupări, caracterul profund al țării pe care o ocrotea, mai voluptoasă în Babilon, mai războinică la Ninive.

Legenda se apropie, prin anumite amănunte, de povestea lui Adonis ucis de un mistreț și plâns de Astartea, de acela a lui Isis dându-i din nou viață lui Osiris. Indrăgostită de Tamuz, ea îl vede murind, sfâșiat și el de un mistreț în timp ce se afla la vânătoare. Coboară numaidecât în Infern, obține din partea zeiței subterane apa care dă viața și izbuteste să și reînsoflească iubitul. Toate aceste divinități nu posedă, după cum am văzut, o simplă suveranitate teritorială și puteau chiar supraviețui în urma dispariției orașului. Regele invingător îi lua cu el pe zeii prizonieri, anexându-i la propriile sale temple. Astfel, oricât erau de pământeni, ori cât ar fi rămas de amestecați printre evenimentele din lume, zeii trăiau o viață siderală, mai scânteietoare și mai universală.

Babilonul, - orașul enorm, cu zidurile din cărămidă smălțuită, cu grădini suspendate, cu temple masive, cu întinse crânguri pentru vânătoare, - a fost marea cetate teologică a Mesopotamiei, așa cum Heliopolis a fost centrul religios al Egiptului, dar ea a ținut mai cu seamă spre cunoștințele științifice atunci când Heliopolis se consacra în deosebi cercetărilor metafizice. Aci s'a precizat, s'a încheiat întruparea zeilor în astre, după gândul Sumerienilor. Shamash devine soarele, Istar Venus, Marduk Jupiter. Zodiaca oferă sub pasul Nemuritorilor o cale de diamante; templele, suprapunându-și cuburile descrescând, un mijloc de observație. Această teologie stelară e strâns legată de nașterea astronomiei: conexiunea astrului, a oracolului și a zeului, impunea precizie calculelor. Una din sarcinile esențiale ale preoților babilonieni era acela de a ghici viitorul, și Chaldeenii, specialiști în ghicire, întocmeau o clasă sacerdotală particulară. Dacă evenimentele terestre sunt scrise mai dinainte în ceruri, dacă voința lui Dumnezeu se citește în licăritul stelelor, se cuvine studiat cu cea

mai mare exactitate mersul corpurilor cerești, urcușul ca și coborirea lor. Pentru a tălmăci semnul augural al zeiței Istar, e nevoie de un calcul al revoluției lui Venus. În acest chip religia promova, prin simbolurile sale, dezvoltarea științei, iar știința întărea, prin observațiile sale, autoritatea religioasă.

Hamurabi, legislator, renovator, - unul din cei mai mari principii ai omenirii, - a visat unificarea panteonului babilonian și a încercat să-l ridice pe Marduk la rangul de zeu unic. A dat greș însă. Nabucodonosor a părut să fie și el înclinat spre monoteism. Nu și-a impus însă preferințele. Totul nu era decât o vedere personală. Caracteristica religiei mesopotamiene se găsește în această astrolatrie, în această fuziune aeriană a zeului cu astrul. Imaginea zeului putea foarte bine să rămâie în templul său și să-și urmeze povestea terestră. Locuia și el, în înălțimile cerului, unde aparența sa luminoasă, mișcătoare și exactă, se ivea din nou în fiecare noapte deasupra oamenilor, semnificatoare a ocrotirii și purtătoare de oracole.

Care era origina acestor divinități? Înainte de toate au fost Abisul și Haosul, Apsus și Tiamat, pereche primordială, apoi au venit zeii principii umezi, unul bărbat și altul femeie, Lahmu și Lahomu; după ei Ausbar și Kishar; în sfârșit, o mulțime de zei ce s'au ridicat împotriva lui Apsu și Tiamat. Creația se urmează atunci în lupte furioase și lungi conflicte între elementele aproape inconștiente și simbolurile inteligenței care sunt zeii. Lupta lui Marduk împotriva tumultuoasei Tiamat, zeța primitivă a mării, desfrânată și sălbatecă, e unul din elementele principale ale acestei cosmogonii. Marduk pune piciorul pe grumazul Tiamatei, îi spintecă trupul în două, face dintr-o jumătate cerul, iar din cealaltă pământul. În sfârșit, din sângele soțului ei îl face să țâșnească pe om și să dă poruncă să se clădească tem-

plul din care noul venit va urmări rosturile zeilor. Mai târziu, aceștia, ca și zeul Bibliei, se vor gândi să distrugă rasa omenească și vor face să ia naștere potopul, sortit să ia cu sine cetatea Shurippak. Dar zeul Ea îl previne la timp pe prietenul său Uta-Napishtim care își construiește o corabie în care se închide, și se lasă dus de apă până la o culme unde oferă un sacrificiu și vede, în timp ce se ridică fumul, încheindu-se împăcarea dintre zei și oameni.

Acești zei, de altfel, nu par să se intereseze de rosturile omului pe care îl socotesc numai un slujitor de îndată ce acesta, mort, nu le mai poate aduce omagiile lor. Tocmai pentru aceasta nu găsim la popoarele Mesopotamiei acea pornire de supraviețuitori ce-l caracteriza pe Egiptean. Adoratorul lui Osiris se preocupa de cealaltă lume, cerând ca trupul său să fie ferit de putrefacțiune. Asirianul, Babilonianul, credea și el, într-o existență viitoare, dar, ca și Sumerienii, într-o existență lipsită de importanță, diminuată, și care nu varia după meritele pământești ale defunctului. Și aci judecata lui Dumnezeu se exercita asupra acestui pământ. Fiecare om își avea un geniu tutelar personal, care îl întovărășea dela întâiul scâncet până la ultimul suspin, și cu care avea, plin de cea mai filială încredere, convorbiri obscure și familiare. Geniul acesta îi asigura, dacă era virtuos, o descendență numeroasă, ani lungi, o bătrânețe pașnică, sau, dacă se dovedea vicios, îi scurta zilele, îl făcea sterp și-l copleșea cu toate amărăciunile. Omul putea, bine înțeles, să se pocăiască, să-și ceară iertare: exista la Babilonieni o întreagă teorie a păcatului. Dar această iertare își stăvilea efectele, ca și pocăința, în pragul mormântului. Răsplata, ca și meritul, erau lucruri pământești.

Asirianul, Babilonianul coborât în mormânt, era întins pe o mare fâșie de pânză și prietenii săi depuneau în

jurului proviziile de cari avea nevoie în viața de dincolo, odată cu semnele cari, ca și în Egipt, aveau strânsă legătură cu cuvintele magice ale oficiantului. Apoi demonii tutelari erau însărcinați să păzească intrările cavoului și mortul își începea viața subpământeană, de unde putea să influențeze în chip fericit asupra destinului semenilor săi, sau, dacă era uitat, putea deosemeni să evadeze pentru cine știe ce răzbunare funebră. Mai târziu, această concepție sumară în legătură cu viața de dincolo s'a transformat, fără ca totuși să ajungă la o concepție cu adevărat morală. Zeii începeau să se ivească pe încetul în întunecimile morții, dar aceștia erau zei răi și fără simțul dreptății. Umbra, în această a doua stare, pierzând aproape cu desăvârșire amintirea în legătură cu zilele petrecute pe pământ, se imbarca pe un fluviu ducând spre nemărginitele cetăți ale morții, pătrunzând în locul împresurat de șapte ziduri. Aci domneau Nevgal și Beltiș-Allat, regina țărilor „fără întoarcere“, Nevgal s'ar părea în deosebi c'a trăit pe pământ, unde, zeu al Ciumei, imbelșuga cu suflete mormintele. Beltiș-Allat, femeie cu cap de leu, păroasă, ale cărei aripi și ghiare erau acele ale unui vultur, rămânea dîmpotrivă în Infern, unde îi judeca pe noii sosiți. Aceștia se găseau, la fiecare dintre cele șapte porți, despuțați de o parte din îmbrăcăminte și, în cele din urmă, se înfățișau goi înaintea groaznicei zeițe. Beltiș-Allat, fără să se sinchisească de activitatea morală a rugătorilor din zilele lor uitate, îi întreba numai dacă jertfiseră ceva zeilor. În cazuri afirmative, ea îl lăsa să rătăcească în voie printre ziduri, triști, copleșiți, stăpâniți de o dorință ascunsă, blândă și nelămurită, aceia de a retrăi pe pământ, sau, transformându-se în păsări de noapte, îngăduindu-li-se să plutească în eternul amurg. În cazuri negative îi supunea la cele mai groaznice chinuri. În fața palatului său clocotea o apă care avea puțința să

exercite râvna sufletelor curate, când totuși, prin apropiere, se găseau duhuri neînduplecate, stând de veghe pe lespezi. Aceste lespezi nu erau ridicate decât o singură dată. Aceasta, după cât ne-aducem aminte, în favoarea zeiței Isthar : ca să se smulgă un suflet din prăpastie, era nevoie de dragostea unei zeițe. Mai târziu, iarăși, concepția în legătură cu viața viitoare s'a schimbat din nou ; s'a încuviințat, într'adevăr, ca toți acei cari în timpul vieții își făcuseră cunoscute virtuțile, să-și petreacă eternitatea în insulele adevăratei fericiri, la îmbucătura fluviului care duce în țara morților : paradisul zeilor nu le rămânea mai puțin îmbietor și ușor de străbătut.

Gândul supraviețuirii a evoluat astfel foarte încet pentru ansamblul religiilor mesopotamiene spre un sistem de răsplătire și de pedeapsă în raport cu meritele pământești ale defunctului. El n'a ajuns niciodată la noțiunea limpede a unei morale superioare și nu le îngăduia muritorilor decât o vagă nădejde. Zeii nu păreau să fie simțitori decât față de serviciile aduse și nu le recunoșteau decât dintr'o retribuție limitată, provizorie și materială.

Anumite asemănări între culturi, aceiași imagine a unui potop primitiv provocat de divinitatea nemulțumită de rasa omenească, zeii mai cruzi, mai puțin îngăduitori, dar întrupând aceleași puteri, și până la masa asemănătoare, ceva mai grea, a templelor, te îndeamnă să așezi alături de aceste religii, cu tot timpul și spațiul ce le desparte, religia vechiului Mexic.

Pământul se înfățișa în imaginația vechilor Mayas ca o masă de argilă geometrică, străbătută de un copac enorm ce-și prelungea rădăcinele în lumea subpământeană, în timp ce ramurile lui susțineau firmamentul. Înaintea creației stăpânea globul. Deodată s'a ivit Huraka, uraganul, zeul Vânturilor, întreit și unul, Inima

Lumii. Povestitorul îl desvăluie la plural asemeni povestitorului biblic Elohim. El vorbește și ziua se luminează. Vorbește, și pământul capătă formă. Vorbește și omul se trezește la viață. Pentru noroadale celuilalt emisfer, Verbul creiază astfel lumea. Dar omul plămădit din lut nu e decât o făptură neputincioasă, care se diluiază totuș, repede. O a doua încercare neizbutind pe deplin, Huraka hotărăște potopul, care înneacă pământul. În cele din urmă, - după lungi și nelămurite aventuri, - el creiază un nou om din făină de porumb și, de astădată, omul e atât de puternic, vede atât de departe în adâncimile universului, încât Huraka îi suflă peste ochi ca să-și întunece vederea și s'o poată crea pe femei: astfel, la început, omul nu vedea decât un mic cerc în juru-i, dar avea putința să-și găsească dragostea și căminul. Un întreg ciclu legendar a desvăluit după aceia curioase episoade în care istoria se amestecă uneori cu fantezia.

Zei Mayas constituie un panteon monstruos, teribil, halucinant, în care anumiți idoli apar rânjitori și obsceni. Zeul principal Kukalkau, era un șarpe venit din mare, care i-a instruit pe oameni, apoi, părăsind înfașurarea de șarpe, s'a aruncat pe un rug și, topindu-se s'a prefăcut în luceafărul dimineții. Un cerc de divinități, zeul Medicinii, zeița Virginității, zeul Muzicei, zeul Călătorilor, îl împresurau pe stăpânul lor, Hurakabka. Colegii de preoți slujeau în templele uriașe și pestrițate în timpul ceremoniilor uneori pline de măreție, dar sângeroase. La anumite serbări, într'adevăr, asistența proceda, cu un alai puțin obișnuit, la sacrificii omenești: mulțimea de războinici străpungea cu săgeți victima zugrăvită și încununată cu flori, sau mai de grabă un preot deschidea pieptul chinutului și, dintr'o lovitură, îi smulgea inima. Regele Netzaburalt s'a străduit să impune un zeu unic și să suprimă sacrificiile, dar n'a

putut să-și aducă la îndeplinire visul pașnic și monoteist.

Dacă zeli vechiului Mexic sunt mai barbari decât divinitățile mesopotamiene, concepția de viață viitoare e mult mai morală la Mayas decât la Sumerieni. Salvat pentru virtuțile sale pământești, mortul se așeza sub copaci în floare și lua parte la ospete cerești; osândit întrucât săvârșise răul pe pământ, el cobora într'un infern groaznic, unde avea să meargă fără încetare, prin te umbrele blestemate, sub biciuiri de crivăț neostoite.

Astfel, monoteismul nu s'a putut libera mai mult decât ar fi făcut-o Semii din Mesopotania sau Mayas din America pre-colombiană. Dar, ca și în Egipt, ca și în Babilonia, câteva spirite superioare au presimțit unitatea lumii, unitatea lui Dumnezeu. Incercări personale, întreprinderi zadarnice, s'au ridicat, depășind diversitatea zeilor, asemeni turnului cu șapte caturi, abstract și gol, pe care l-a clădit regele metafizician Netzaburalt, de-a supra sălbatecului său panteon, în cinstea Pricinii prinților.

IV

RELIGIA GRECIEI. RELIGIA ROMEI

O expunere a religiei grecești e delicată și ar trebui să comporte atâtea nuanțe câte cuprinde inteligența omenească. Imediata viziune a panteonului grec este, într'adevăr, aceea a unui munte, sau, în palatele de fideș și de aur, a locuinței zeilor de-o frumusețe și de-o tărie neasămuite. Pe Olimp domnesc divinitățile oficiale, a căror imagină, câteva dintre cele mai nobile poeme ale lumii, o perpetuează pentru deapaururi. Ori, adevărata religie greacă nu se intrupează în grupul lor armonios: sunt misterele elenice și, într'o oarecare măsură, e filozofia greacă aceea care merită să ia loc în marele curent mistic al omenirii.

Atunci când triburile indo-europene cotropiră peninsula care avea să devie Helada, ele ajungeau într'o țară unde civilizațiile pline de bogăție și de măreție înfloriseră de mult. Fără îndoială, păstrau din cultul autohton Mama universală a Egeenilor, sub numele de Rhea, și poate că, sub diferite aparențe, pe zeța lor Bistomartis. Ele însele aduceau zei masculini și, asemeni mai tuturor noroadelor primitive, geniile particulare pe care le intrupau în copaci, în izvoare, sau în șerpi și berze. Un instinct al naturii stăpâna de altfel în adâncul religiei născânde și serbările țărănești au fost primele ei

manifestări. Zei locali, dar înfățișând pentru credincioși întreaga putere divină, ocroteau fiecare cetate și dreptul civic, îmbibat de religiositate, se adeverea prin participarea la ospete, unde animalul sacru, mâncat în comun, le înlesnea oaspeților forța supranaturală a zeului pe care îl reprezenta. Pe încetul, acești zei locali, cinstiți sub diferite aspecte, în diferite orașe, se contopiră pentru a deveni zei panhelenici, în acelaș timp univesali prin autoritatea lor și specializați în legătură cu îndeltnicirile fiecărui.

Pe de altă parte, grecii îi primeau bucurosi pe toți zeii de obârșie străină, naționalizându-i; adorau în acest chip voluptatea sub forma unei zeițe cipriote, pe care o numeau Afrodita. Așa s'a constituit panteonul grec care ne apare atât de strălucit, atât de viu în epopeea homerică, întocmit din oameni superiori și nemuritori, însuflețiți de toate pasiunile oamenilor, amestecându-se în luptele lor, străbătând iubirile lor, sburând în bătălii înaintea războinicilor, cruzi, dușmănoși și totuși plini de măreție. Pentru ei totul era divin, adulterul cu Zeus, curcubeul cu Iris. Deasupra lor plutea, necruțătoare, nevăzută, oarbă, Moira, Nevoia. Dedesubtul lor, ne-numărate genii stăpâneau lumea.

Domneau asupra vieții. Domneau asupra morții. Grecii nu păreau de altfel să fi căutat să-și armonizeze concepțiile vieții viitoare în ceiace privește integrarea ei în religia națională. Când umbrele rătăcesc, melancolice, vai, pe câmpii de asfodele, fercite dacă pot sorbi sângele unui sacrificiu ca să-și recapete forțele; când mortul trecând în barca lui Caron fluviul funebru, se înfățișează înaintea celor trei judecători, Minos, Eacus și Radamante: osândit, e prăbușit în Infern, unde îl așteaptă chinuri domoale, simbolice, nelămurite; mântuit, se înalță în Câmpiile Elisee, unde în pașnica lumină eternă, stă pururi la sfat cu înțelepții.

Acești zei, prea mult apropiați de om, fără gânduri ascunse și pline de taină, având frumusețea dar și limitele statuilor lor, nu puteau să mulțumească inimile religioase și spiritele filosofice. Credinciosul îi adora în fața altarului, le asculta oracolele în strigătele Pithiei mângâtoare de lauri, sau în lungul freamăt al stejarilor Dodonei, sau venea la Epidaur să-i implore însănătoșirea. Nu găsea în preajma acestor zei, medici și vrăci, o hrană îndestulătoare milostivirii, un răspuns mulțumitor pentru nădejțile lui. Cultul civic nu-i aducea nicio inflăcărare a inimii. El vroia un zeu care să corespundă preocupărilor lui personale, voia să se înalțe până la el, să se unească cu el. A găsit această posibilitate în instituția misterelor, dintre care cele mai de seamă au fost ale lui Dionisos, Orfeu și Demetra, serbări simbolice ale forțelor pe jumătate înconștiente ale naturii, curățire prin artă, înviere imaginată prin ciclul secerișurilor.

Misterele dionisiace ofereau un aspect primitiv și violent, prelungeau împărtășania zeului sub forma unui animal consacrat. Dionisos era o divinitate tracă, un zeu tânăr și plin de voieșie, care a devenit zeul Vinului și care cerceta lumea urmat de o mulțime de menade și de satiri. Serbările date în cinstea lui și al căror înțeles constă în sacrificiul taurului divin, se desfășurau în mijlocul unei exaltări neasemuite. Ele aveau loc noaptea, în munți, la lumina făcliiilor, și locul sălbatec, împrejurările, muzica din nafuri și țimpane, flăcările jucăușe, le investmânta în ceva groaznic, într'un extaz sacru. Femeile luau și ele parte, acoperite cu piei de capră, cu părul revărsat peste umeri, încununate cu iederă și cu salsaparilă, ținând în mână tirsuri cu care izbeau în stânci. Jocurile deveneau vârtejuri în imnuri, țipete ascuțite, gemete exaltate ce se stingeau pe încetul, apoi deodată inițiații se năpusteau

asupra victimei, o sfâșiau și mușcau cu lăcomie din carnea ei crudă. Această tovărășie sălbatecă făcea ca mulțimea să participe la forța însăși a zeului, făcând-o să pătrundă cu această beție sângeroasă și mulțumită acestei furii orgiace, în cercul înșuși al celui divin.

Astfel de practici cari, dacă s'au domolit, nu s'au prelungit mai puțin încă multă vreme, - mama lui Alexandru a luat și ea parte la ele, - avea menirea să neliniștească câteva spirite. Râvna de a păstra misterele, curățindu-le, a dat naștere la o rezlețire care a dus la întâietatea lui Orfeu : poetul pe jumătate pierdut în cețurile legendare s'ar fi inițiat în cultul lui Dionisos și i-ar fi reinnoit formula. Sufletul omenesc, pentru cei ce se referau la doctrina sa, nu era decât o scântee din sufletul comun, decât o revărsare din dragostea universală care trăiește în orice lucru. Preexistând corpului, sălășluind în sterele superioare, el a coborât în carne ca să ispășească, amestecându-se cu materia, greșeli săvârșite în răstimpul vieții eteree. Se cuvine, ca să-și regăsească faima și virtutea primelor clipe, să se purifice în exercițiul ascetismului și respectul moralei. Sufletul care va fi regenerat prin purificare, va urca din nou după moartea trupească în cuibul preafiericților, de unde a fost surghiunit; dar acela care se va fi bucurat în chip josnic de viața oferită, având acum prilejul să se mântuiască, va reîncepe o existență nouă în trupul unei făpturi omenestii sau al unui animal. Astfel se poate răzleți și mântui partea divină pe care-o purtăm în noi.

Misterele orifice propriu-zise se întocmeau dintr'o expunere a sistemului, întipărit prin cel mai înalt spiritualism, și din reprezentarea dramelor ce nu rămăneau fără putința de asemănare cu acel al lui Osiris. Inițierea era conferită prin încercările ce simbolizau părăsirea prin izolarea de vechia viață și pătrunderea

într'o lume nouă, odată cu trecerea dela viață la nemurire. Murind, omul ducea de altfel în mormânt un fel de geografie sepulcrală, depusă alături, și care trebuia să-i îngăduie să evite, în drumul său spre lăcașul defuncțiilor, fântâna uitării.

Un al treilea mister, acel al Demetrei, care se sărbătorea la Eleusis, se referea la coborîrea acestei zeițe în Infern, unde Hades, zeul Morții, o reținea pe fiica sa Proserpina, răpită în clipa când ea culegea flori dintr'o livadă. El simboliza prin acest mit ciclul anotimpurilor și belșugul anual al naturii. Aceste serbări era splendide și pline de taină. O imensă procesiune teatrală, întocmită din mii de credincioși, încununată cu mirt, cu brațe împletite din șofran în amintirea florilor galbene culese de fiica Demetrei și cu făclii aprinse în mâini, urma grupul de tineri ce purtau în brațe statuia lui Iacchos. Timp de două zile, această mulțime pornită din Atena înainta spre Eleusis, oprindu-se în anumite locuri statornicite mai dinainte, ca să vadă mimându-se câteva episoade din ceiaze zeiței îi fusese dat să întâmpine. La Eleusis avea loc primirea neofitilor. Aceștia erau călăuziți de-a lungul unor ganguri posomorite, unde îi așteptau groaznice încercări, un început din ceiaze aveau să îndure în suprema călătorie, apoi se opreau dintr'odată, buimăciți, în pragul unui săli înecată în lumină, în fața unui semicerc de pontifi investmântați în stacojiu. După aceia, pe scena ridicată la poala stâncii, se desfășura spectacolul sacru. La sfârșitul ceremoniilor, un preot îi arăta mulțimii un coș în care se afla un copil și le întindea în liniște nouilor inițiați, un spic de grâu.

Toate aceste mistere aveau menirea să-i uimească pe cei ce luau parte la ele prin vfoiciunea simbolurilor, prin impresia de care erau stăpânii că făceau parte dintr'un grup ales, dintr'un cerc neobișnuit, prin adâncă

solidaritate ce se statornicea între ei. Li se da în acelaş timp, dincolo de bunurile pământeşti, încredinţarea, căutată poate mai dinainte, a propriei lor supravieţuiri. Mulţumită îndemnului moral şi înălţării spiritului, ca şi secretelor tendinţi monoteiste, constituiau adevărata religie greacă, mistică sa reală. Şi de fapt, dragostea pentru misterele orfice, Eros, putere universală, oferă o altă valoare umană în locul aceleia a micului zeu batjocoritor, fiul Afroditei, şi care nu e altceva decât dorinţa.

Paralel cu aceste mistere, în stare să satisfacă spiritele întrucât aveau gustul raţionamentului, se desvolta filosofia greacă. Rezumatul, chiar pe scurt, al sistemelor pe cari le-a făcut să ia naştere, va ieşi din cadrul acestui studiu. Se cuvine totuşi să fie evocat aici, amintindu-se marile nume ale lui Socrate, Platon şi Pitagora, făcând cunoscută partea pe care geniul helenic, prin cugetarea acestor filosofi, o va avea mai târziu în desvoltarea creştinismului în lumea occidentală.

* * *

În faţa acestei peninsule în care se elabora raţiunea, o altă peninsulă avea marea menire să creeze dreptul.

Asemeni năvălitorilor în Grecia, cotropitorii Italiei au găsit înaintea lor popoare primitive, ajunse la un grad destul de înalt de civilizaţie, așa cum erau de pildă Etruscii, şi le împrumutară, odată cu mai mulţi zei, anumite părţi din cultul lor. Dela început, de altfel, divinizară la rândul lor lucrurile, umplând lumea cu nenumărate divinităţi, dintre cari cele mai multe, nelămurite şi mărunte, prezădau la cele mai multe în-deletniciri sau împrumutau ceva supranatural obiectelor lipsite cu desăvârşire de importanţă. Totuşi din

acest popor divin care a ajuns să numere câteva zeci de mii de genii, câteva figuri s'au smuls în chip deosebit, fie că ele au prelungit printr'o oarecare activitate tăria divinităților autohtone vechi, fie că au întrupat puteri întinse și supreme. Jupiter, Saturn, Neptun, au fost astfel personificați cei dintâi. Dar, aproape numai deocâmt, religia acestei rase juriste, organizatoare, devine o instituție oficială, un cult de Stat.

Zeii sunt prezenți în sânul familiei, celulă primitivă a Statului. Tatăl se ocupă de libații în fața altarului privat al Larilor, divinități protectoare, sancționând prin gesturi rituale toate evenimentele căminului. Mărunte genii familiare și fugare locuiesc în casă, ocrotesc grădina, se învârtesc în loc odată cu ușile, prezidează la nașterea copiilor, poezie subtilă care încântă, cu plâpânde raze trecătoare, întreaga viață. Și zeul particular, zeul familial, trece din tată în fiu, suflet comun care asigură durata spirituală și unitatea profundă a descendenței.

Intr'un cerc mai larg, Roma, cămin magnific al unui popor, își are de asemeni Larii săi, geniile sale tutelare. Ea dispune de un panteon pe care îl reglementează după cum îi e vrerea, unde primește și de unde alungă zeli străini, așa cum vrea și după cum îi impun interesele. Naționali sau adoptivi, zeii, dacă își impun viața, sunt adorați, dar și administrați în același timp.

Legătura ce-i unește pe zei de adoratorii lor, apare ca un fel de contract juridic. Romanul se angajează să cinstească divinitatea prin riturile și sacrificiile impuse, dar divinitatea făgăduiește în schimb să-i ocrotească clientul, îndeplinindu-i cererea. Zeii străini sunt de cele mai multe ori acceptați nu ca să reprezinte o forță spirituală nouă, ci, printr'un contract, să aducă la îndeplinire o alianță formală sortită să-i înfrângă pe toți dușmanii cetății.

Era o religie întru câtva posomorită, întru câtva rece, dar care nu era lipsită de măreție, ca tot ce se atingea de Statul roman. Ea s'a întins, mai târziu, su-praîncărcându-se, a căpătat culorile cele mai vii, ba s'a investmântat chiar într'un orientalism suspect. Către veacul al III-lea, Roma, cunoscând zile întunecate, hărțuită de adversarii săi, a cerut, prin consiliul cen-zurilor, divinități asiatice pe cari le-a ridicat la rangul propriilor săi zei. Mai târziu, zeli greci s'au împus la rândul lor, printr'o fuziune cu zeii romani similari, cărora le aduceau o mai mare precizie și o mai înaltă măreție.

Pe măsură ce se desfășura istoria Romei, acest aport divin, venit din Grecia și din Orient, a devenit mult mai important. Mulțimea găsea un aliment pentru râvna ei religioasă și pentru curiozitatea ei de rituri barbare: se vede astfel defilând în Roma cortegiul zânei Isis, cu preoții săi cari, în vuietul cimbalilor, își făceau cunoscută virilitatea în cinstea zeiței. Imperiul s'a străduit să reînsuflească religia oficială, care începea să fie primejdioasă. Impărații au fost divinizați: în viață, tămăduiau bolnavii, ca de pildă Claudiu și Vespasian, prin atingerea mâinilor; morți, erau răpiți la ceruri. Apoi cei din urmă suverani, veniți din Asia, au târit în brazda lor extravagante divinități și Roma în delir a avut spectacolul lui Heliogabal, un Cezar de șaptesprezece ani, organizând, înconjurat de eunuci, de pontifi infami, triumful pietrei negre. În acelaș timp, o tendință spre monoteism se preciza, fie prin adorația soarelui, fie prin adopțiunea misterelor lui Mithra, a cărui obârșie persană o vom vedea mai departe.

Romanii, legați înainte de toate de viața prezentă, nu se interesau câtuși de puțin de nașterea lumii și nu păreau să dea o importanță hotăritoare destinului lor personal. Ei credeau, de bună seamă, în nemurirea

sufletului, dar, ca și Grecii, n'aveau la îndemână mijlocul de a pricepe condițiunile existenței lui de după moarte. Pentru unii, sufletele morților așteptau din partea celor vii ofranda alimentelor necesare vieții sepulcrale și se răzbunau în privința uitării. Pentru alții, Infernurile se deschideau în măruntaiele pământului și pragurile lor le puteai vedea fumegând și înroșindu-se aproape de Napoli. Umbrele erau trecute, ca și în Infernurile grecești, după ce le plăteau un obol vâslașilor de pe fluviul funebru. Cei răi îndurau supliciile, dintre cari unele, pentru civilizația noastră modernă, au devenit simboluri ilustre; virtuoșii rătau, umbre triste, într'un Paradis nelămurit, copleșiți de regretul iubirilor apuse și plângând lumina zilei.

Nu e nimic în cele două mitologii, greacă și romană, care să întrecă miturile babiloniene sau egiptene. Ele nu cunosc morala, justiția, bunătatea. Zeii sunt ticăloși, hoți, ucigași, și Olimpul nu e altceva decât un minunat scandal deasupra norilor. Dar a mai fost Homer, a mai fost Fidias, a mai fost Virgili. Acești zei au fost divinitățile poetilor și ale sculptorilor, și, ca să poată inspira geniul, n'aveau să moară niciodată. Au reapărut, și-atunci s'a trezit renașterea. Au dăruit epocii noastre clasice imaginile și ritmul ei. Eternă putere a frumuseții: Făcliiile slujitorilor vechilor mistere s'au stins de veacuri, statuia lui Iachos nu se mai vede în nopțile triumfale, purtată pe umerii tinerilor Greci. Dar întrucât acești idoli au realizat perfecțiunea formei, domnesc încă asupra noastră.

V

ZEII NORDICI

Vasta regiune spirituală ce se întindea, în timpurile vechi, de la Alpii Tirolieni până la Capul Nord, oferea o mitologie în acelaș timp puternică și atrăgătoare, având în ea ceva primitiv în înțelesul larg al cuvântului, dar în acelaș vreme și foarte complex, o mitologie ai cărei zei prezintă o concepție de forță lucidă sau tragică, dar ale cărei genii familiare apar de cele mai multe ori pline de voință, fermecătoare, și totuși, cu chipul umbrat uneori de melancolie. În contrast, găsești aci lalele vii și copaci înalți, negri, într'un parc din Nord. Gândul stăpânitor e acel al unei acțiuni neîntrerupt desfășurate, al unei lupte care nu va înceta decât în amurgul timpurilor. Hotărît, vedem acum, ca în legenda greacă, bătălii ale zellor și ale uriașilor, conflictul dintre inteligența organizatoare și puterile haotice, dar în Grecia antică, fulgerul răsturna puterile rele cu o sută de brațe, monștri cu un singur ochi, aducându-le zeilor luminoși și plini de frumusețe triumful definitiv; aci, amestecul nu cunoaște decât liniștea, care va fi cu atât mai sălbatecă și mai desnădăjduită către sfârșitul lumii. Zeus epuizează cupele de nectar fără teamă că umbra uriașă a lui Encelade s'ar putea lungi peste sărbătoarea aurită a Olimpieri-

lor : aci zeii, așezați sub frasinul Ygdrassil, îl aud sub picioarele lor pe smeul Nidhaus rozând rădăcinile ce susțin pământul. Panteonul grec e radios ca o victorie ; panteonul nordic chinuț ca o bătălie.

La început era golul, străbătut de lungi răsuflete de viață. Vânturi înghețate, coborite dela pol, întâlnindu-se cu răsufletele calde imprăștiate din miază-zi, au dat naștere uriașului Ymir și vacii Audhhumbt, care avea sarcina să-l hrănească cu patru feluri de lapte țâșnite din țâțele ei. Lingând blocurile de promoroacă, Audhhumbt îl scoase la iveală, după trei zile, pe cel dintâi zeu, Bur, înmormântat sub acest cleștar care, mai târziu, avea să-i dea naștere lui Bah. Acesta, însurându-se cu fiica lui Ymir, avu trei Așes, sau divorțați, pe Odin, Voli și We. Numaidecât începură legendele paloșului : cei trei zei atacă colosurile ridicate de Ymir, îlucid pe acesta și, din rămășițele lui, creiază cerul, pământul și marea, așa cum, în Chaldea, Marduk învingător a zidit lumea din timpul însângerat al lui Timiat. Pământul e străbătut de un frasin uriaș, Ygdrassil, ale căruri ramuri susțin bolta cerească în timp ce rădăcinile lui merg, în adâncimi, până la regatul uriașilor, așa cum, în cosmogomia indiană, un alt copac enorm ajunge să fie temelia tuturor lucrurilor. Zeii își clădesc atunci un palat splendid, Așgaard, în care stăpânii belșugului, ai florilor, ai războiului, ai trăznetului, și de asemeni Lakti, acela care întrupează nestatornicia anotimpurilor și, care își va trăda frații, organizează un șir neîntrerupt de ospete, de plăceri, de vânături minunate, bând neasemuite stacane de bere și mâncând în fiecare zi, rument fără odihnă de And-Hrimni, din trupul mistrețului Soshrimni, pe care, zilnic, zeul Thor îl ucide din nou.

Dar în acest timp, ei hotărăsc să-l creeze pe om și plămădesc dintr'un frasin și dintr'un ulm pe Adam și

pe Eva nordici, făpturi mari făcute dintr'un lemn tare, cu fibrele solide, legate cu toată trăinicia de pământ. În acelaș timp, pădurile, apele moarte sau vii, locuințele, crângurile, se populează cu un nour de divinități secundare, elfi, pitici, mirfade de făpturi vesele, surzătoare sau melancolice, cu aripele în curcubeu și cu căciulște de blană, paznici ai pietrăriilor asemeni Kobolzilor, regine ale fluyiilor asemeni Nixelor, prieteni ai căminurilor ca Tomtii, trăind de cele mai multe ori în tovărășia oamenilor, aducându-le un sprinț fugar, îndepărtând nenorocirile sau ocrotindu-le turmele, iar uneori pândindu-i pe drumeți ca să-i rățăcească în hățșuri. Datorită zeilor supremi, Walkiriilor cu coifuri argintii, fiicele lui Odin, duhurilor fiere cărei clipe și ale oricărei priveliști, ia naștere poezia germanică.

Cultul primitiv, în armonie cu această concepție a divinului, consta în sacrificiile săvârșite într'o pădure sacră, unde murmurau câteva izvoare, în preajma unui stejar ales înadins pentru bătrânețea lui, și se adresa astfel, în cadrul naturii, făpturile sale însăși cu o mie de fețe. Contrar ceremonialului religiilor babiloniene sau egiptene, care numărau caste sacerdotale, fiecare credincios putea să aducă ofrande și să jertfească ceva divinității. Atunci când religia s'a organizat în chip special, Germanii au ridicat în aceste locuri consacrate temple sortite să adăpostească imaginile zeilor și au fixat un fel de calendar pentru serbările solemne desfășurate în Octombrie pentru însă-mântări, în Ianuarie pentru roadele viitoare și în April în amintirea morților. Upsal a devenit atunci una din principălele capitale religioase ale Nordului și în templele în care se înălțau statuile celor trei zei principali ai mitologiei septentrionale, s'au desfășurat riturile cele mai auguste.

Originalitatea acestui panteon stăruiește, cred, în îndoiștul aspect pe care îl prezintă cei mai înalți în demnitate dintre zei. Aceștia, — onorați sub nume diferite, după anumite regiuni, Wottan, de pildă, identificându-se cu Odin, Freya cu Frigg, — sunt de cele mai multe ori divinități războinice, având drept caracteristică paloșele și sulitele, dar se pare că ei posedă în acelaș timp o altă formă, opusă celei dintâi, și totuși legată de ea. Această dualitate e atrăgătoare la zei ca Thor și Odin, cari se numără printre adevărații stăpâni ai înghețului, ai brașilor și ai furtunilor din miazănoapte. Ea e neasemuit de semnificativă și, dacă li se adaugă miturile sângelui și suveranitatea descrisă de D. George Dumézil, îți poate fi îngăduit să-ți formulezi filosofia adâncă a deplinei acestei mitologii.

Thor apare ca zeul furtunii și al trăsnetului. E înarmat cu un ciocan magic, de care se slujește cu îndărătnicie împotriva geniilor rele cari încearcă să surpe suveranitatea Așelor. E neliniștit, violent, un fel de războinic ceresc, al cărui pas răsună greoi pe firmament, în serile când se vestesc furtunile. Dar, întrucât e zeul Furtunii, e prin urmare și zeul Ploii. Fulgerul e dătătorul de veste al apelor ce fecundează câmpia. Dacă e temut de călătorul surprins de furtună pe drum, în schimb e așteptat și binecuvântat de țărni, care se îngrozește când vede brazda stearpă și înțelenită.

Odin, e zeul Morților, dar al morților eroici. E poate una dintre figurile cele mai curioase și mai complexe din panteonul pământesc. Acest bătrân ciudat și chior, venit nu se știe de unde pe drumurile dinspre miazăzi, — singur bea vin dintre toți zeli băutoși de bere, — cu larga lui mantie albastră de noapte și cu marea pălărie ce-l umbrește trăsăturile, n'are nimic dintr'un Osiris sau dintr'un Nergal. E, fără nici'o îndoială, zeul Războiului, dar, înainte de toate, e vraci. Dacă e într'a-

devăr zeul celor ce cad în luptă, nu înseamnă că luptă el însuși, dar, prin vrăji tainuite, el îndreaptă săgețile împotriva războinicilor a căror moarte a hotărât-o, și nu-i primește în Paradis, în Walhala cu acoperișul de argint, decât pe eroii căzuți pe câmpul de bătălie.

Are trei neveste: pământul sterp, pământul fecund și pământul iernei greu de însămânțare. Are fete numeroase, Walkiriile, cari, prin țipetele lor ascuțite, îi îndeamnă pe bărbați să ia parte la încăerare, îi primesc în ceasul morții în brațele lor de zeități războinice și-i duc într'un cerc ostășesc în care nu pătrund decât vitejii. Zeu al Vântului, trece prin furtuni, călare pe Sleipir, fugarul său cu opt picioare, escortat de vânătorii morți. Dar, zeu al Cunoștinții, el meditează de-a-semeni, pe tronul Hlidokjaef, îmbrățișând lumea cu privirea-i ascuțită, din preajma celor doi corbi, Înțelepciunea și Memoria, pe cari îi trimite printr'un semn la celalalt capăt al lumii să caute o deslușire, să limpezească un gând. El a descoperit runele, scriptura. Și acest poet va deveni în același timp căpetenia Wikinșilor, prințul marilor aventuri maritime și al corăbiilor înarmate. Zeu care țintește să întreacă orice altă zeităte, e un eminent simbol al gândirii nordice legată de acțiune, desenând depărtarea schițată de sufletul germanic care a contopit totdeauna de nuanțe și în devenire elementele tăriei și care, amestecând războiul cu poezia îl luminează pe cel dintâi, alungând întunecimile, cu strălucirea curată a celei de-a doua.

Germanii, atunci când își îndreptau gândul spre supra-viețuire, și-o închipuiau în mod firesc în funcție de moartea eroului. Moartea survenită sub lovitura magică pe care numai Odin a călăuzit-o, li se pare singura în stare să răsplătească. Atunci când războiul a fost transportat de Walkirii până la Wadhala, el îi regăsește, în acest palat al marilor defuncții eroici, pe cei

deopotrivă cu el din toate timpurile. Aci reincepe, nemuritor însă și împotriva căruia riturile subtile ale zeului Morților nu mai poate nimic, viața pe care a dus-o pe pământ, în chefuri cu dese goliri de pocale, ca pe vremuri, trezind încăerări, luptând pentru singura beție de a lupta, exaltând bravura pentru ea însăși. E un Paradis al neostoitelor învălmășiri și al inghiontirilor sublime. În fața palidei insule babiloniene, sau a calmei brăzdări a corăbiei lui Râ, acest palat scânteietor de armuri oferă o trepidantă viziune. Cât despre oamenii cari au fost răpuși de boală, sau care s'au stins în tihna bătrâneții ei coboară spre un loc al intunecimilor unde Umbrele nerănite își târăsc existența posomorită, de prisos în viața subpământească așa cum a fost și sub lumina soarelui. S'ar părea totuși că acest popor care cinstea secerișul și fecunditatea pământului, a prevăzut pentru țărânlmea lui o supraviețuire mai puțin ștearsă și câmpii nesfârșite în cari se poate urmări fără capăt un vis pașnic și întăritor.

Dar serbările din Åsgaard și ceasurile de băutură din Walhala, nu sunt eterne. Zeli o știu asta. Ei aud după cum am văzut, scrâșnetul dinților balaurului care macină temeliele lumii. Într'o zi, ei vor fi trădați de Loki. Puteri răutăcioase, uriașii, se vor năpusti dintr'odată să ia cu asalt palatele clădite în nourii. Heimdallh va sufla cu desnađejde în corn. Asii, punând mâna pe arme, se vor pleca peste zidurile paradisiace, dar va fi prea târziu. Odin se va năpusti asupra lupului Fenris, care îl va sfâșia. Thor va muri otrăvit de șearpe, în momentul când îi va strivi capul. Această încăerare fantastică va sguduî lumea. Valurile vor acoperi din nou pământul, stelele vor cădea din cer, amurgul va pogori asupra zeilor.

Dar va suna ceasul pentru răzbunarea dîvină. Asii vor renaște și mai puternici, și mai frumoși, pentru a

relua ospățul întrerupt. Atunci, din înfinit, va veni cel Prea Înalt, acela pe care niciunul dintre povestitorii acestei epopei nu îndrăznește să-l numească și care se află mai presus de toți ceilalți zei. Hotărât lucru acest episod final ar putea să arate o evoluție a păgânismului nordic spre monoteism, prin apariția unui zeu suprem, care nu e nici din aceeași substanță, nici de aceeași obârșie cu Așii autohtoni, dacă nu se poate mai degrabă discerne în această scenă o inspirație, o interpolare creștină. Rămâne în orice caz, din acest ansamblu furtunos, vestirea unei victorii definitive și cerești a puterii inteligente, cu accentele triumfale ale cîne știe cărei muzici wagneriene.

VI

RELIGIILE INDIEI

India e regatul vast și confuz al contradicțiilor lăuntrice și al religiei atee. Această țară a colorațiilor minunate, a diminețelor dela Benares, a fluviilor sacre, a ceremoniilor orbitoare, a ceremoniilor de elefanți învestmântați în aur, e acela în care splendoarea lumii apare ca un vis pur. Acest sistem religios în care zeii sunt nenumărați, mai nenumărați, decât oriunde în altă parte, e acela prin care toate divinitățile, ca și toți oamenii, aspiră la „a nu fi“ și urmăresc cu înfrigurare ciclul reîntrupărilor ca să poată ajunge la neantul divin. Și filosofia miilor de gânduri, meditația miilor de călugări se istovesc intru realizarea unității unei lumi care nu e în definitiv decât iluzia supremă.

Cu o mie cinci sute de ani înaintea erei noastre, populațiile primitive ale Indiei, — născute poate din clanuri totemice, ceiace ar explica supraviețuirea animalelor sacre, — ofereau spectacolul unei civilizații înaintate și în declin. Către această epocă Arienii începură să se ivească, aducând cu ei o rasă nouă, și credinți străine. Amestecul acestor două grupuri omenești, atât de diferite, nu putea decât să influențeze religia care trebuia să le fie comună. Asistăm astfel la infiriparea religiei vedice (al cărei nume provine din cărțile

sacre, Vedele), foarte vechi, fără îndoială, dar care va împrumuta pământului în care se fixează nuanțe noi și posibilități nedefinite.

Această religie se caracterizează prin nesiguranța zeilor și semnificația pe care ea o dă sacrificiului. Mitologia ei, întru câtva încurcată, nu comportă decât o istorie a lumii, destul de nelămurită și ea, și în care divinitățile încarnează forțele naturii, pentru a rămâne totuși inconștiente, unduitoare ca fumul ce se înalță din altarele lor. Indra e zeul Naturii, Agni zeul Focului, Varma zeul Cerului, care simbolizează prin mersul exact al astrelor, armonia matematică a universului, Soma zeul Vindecării și al Nemuririi, Āsvini gemeni sunt gențile răsăritului de soare și ai amurgului. În număr de treizeci și trei, ei își împart în trei grupe egale suveranitatea lumii.

Dar spiritul acestei religii nu dăinuiește în existența zeilor: el se rezumă în exercițiul cultului. Sacrificiul prezintă de altfel aci tot atâta importanță pentru credinciosul care îl oferă cât și pentru divinitatea pe care o cinstește. Zeii așteaptă ritul acesta cu un fel de neliniște: lumea, într'adevăr, e considerată în acest sistem ca o friptură imensă, Prajapati, care neconținut se dăruiește și se istovește, multiplicând ființele. Ori, sacrificiul are drept țintă prin libația cu soma, lichidul care dăruiește viața, să-și reînnoiască neconținut puterile lui Prajapati, îngăduind creației să-și urmeze desfășurarea, infuzându-și o tărie din ce în ce mai plină de prosperime.

Aceiași operație, reconstituind fărâmele desprinse ale zeului, pururi împrăștiate în fapte noi, reafirmă unitatea lumii și existența însăși a divinităților. În fiecare dimineață sacrificiul era oferit deci, odată cu răsăritul soarelui, și fiecăruia oficiant, aprinzând focul pe altar, preceda la libațiunile rituale.

Importanța sacrificiului era atât de mare încât zeii care luau parte la el, Agni, zeul focului, Soma, personifierea băuturii, sfârșită prin a ocupa în religia vedică un loc de căpetenie, în timp ce Āps̄aras, demonii, frații mai mari ai zeilor și care luptau să intre în rândurile lor, se străduiau din răputeri să răpească licoarea generatoare a divinului.

Rezultă că aci cultul nu e stabilit ca să-l cinstească pe zeii, că el apărea înaintea lor, că crează și susține cu un influx vital divinitățile. Dar, odată mai mult oamenii se întreabă dacă aceste pricini într-o câtva vizibile și care au fost divinizate, astrele, lumina, focul, nu au la rândul lor una mai înaltă, nevăzută, care le-ar fi comună și le-ar arunca în cercul divinităților de-a doua mână, sau mai de grabă dacă unul din acești zei, Agni, Varuna, n'ar fi singurul adevărat, singurul atotputernic.

Atunci apare Brahmanismul, care, într-o oarecare măsură, îi va suprima pe zeii, nu în profitul unui zeu suprem, ci în al lui nu știu cărui suflet împrăștiat. Religie fără Dumnezeu, dacă nu chiar și fără preoți, fără un sprijin real, dar nu străină de operațiunile metafizice. Nu mai există prezenți decât brahmanul și atmanul, principiul universului și principiul eului, lumea și ființa, și întreaga religie brahmanică va trebui să stabilească identitatea acestor două principii, identitatea ființei și a lumii, apoi să tragă din această identitate regulele de morală și destinul omului.

Brahmanul, e uriașa îngrămădire de aparențe ce plutesc în jurul nostru, e stofa însăși a lumii, despre care am putea spune, reluând versul lui Shakespeare, că e întocmită din aceia a visurilor noastre, înfinita strălucire a imaginilor care ne fac să credem în ceva real în afară de noi. Āthmanul, e sufletul care se află în fiecare din noi, e conștiința pe care-o putem bănuși în legătură cu propria noastră existență, e, în prezența

acestuî infînit de imagini, înlănţuirea senzaţiilor noastre. În realitate însă, brahmanul şi athmanul sunt unul şi acelaşi lucru.

Ori, răul vine din mai multe pricini: răul vine din aceia că conştiinţa e separată de univers, că se simte distinctă de univers, că-l consideră ca pe-o feerie în afară de ea. Binele, dimpotrivă, constă în detaşarea de ce face separă, în căutarea a ce face uneşte. Răul, e viaţă care individualizează, e făptura care personifică. Binele, e destrămarea în absolut, e nefiinţa. Acest enorm univers suntem noi. Esenţialul e de a înţelege că noi suntem el, de-a ne uni cu el şi de-a trece prin acest mijloc dela înmulţire la unitate.

În ce chip s'ar putea ajunge la această contopire a sufletului cu universul? Prin moarte? Dar fiinţa care moare nu face altceva decât să-şi impuie o altă viaţă, mai înaltă sau mai coborită pe scara creaţiei, după cum a fost, virtuoasă sau perversă. Această transformare e întru câţva mecanică: toate actele noastre se rezumă în Karma, necesitate care târăşte fatal, ca prin însăşi greutatea sa, înălţarea sau coborîrea vremelnică a defunctului. Această transmigraţiune a sufletului în trupuri succesive, chiar dacă e ascensională, nu face altceva decât să prelungească o călătorie de-a lungul acestei încercări dureroase care e viaţa, zăbovindu-i intrarea în Nirvâna, extaz imobil sau, poate, neant divin.

Aceasta e foarte exact. Dar, şi aci intervine morala, practica anumitor virtuţi îngăduie să se facă mult mai grabnică fuziunea cu universul. Prin mijlocirea, prin înlăturarea bunurilor pământeşti, printr'o purificare neconţinută, putem scăpa de toate dorinţele care nu sunt aceia a contemplării sufletului nostru. Atunci, dar nu mai atunci când ni se lîmpezeşte conştiinţa în legătură cu sufletul nostru şi cu universul, le putem înţelege identitatea. Răul care provenea din multiplicitate dispare

și reîntoarcerea noastră la unitate asigură triumful binelui.

Acest sistem religios în care Dumnezeu dispare, era dezvoltat de preoți, brahmanii, și susținut de un cult organizat. S'a produs o reformă, mai puțin dlrijată poate împotriva doctrinei însăși decât împotriva ritului prea formalist și împotriva proprietății sacerdotale: ea a fost opera lui Buddha.

Siddharta, care a devenit Buddha, - iluminatul, - s'a născut în al 6-lea veac înaintea erei noastre, în casa princiară a neamului Sakyas. Bogat, plin de farmec, se căsătorește, are un fiu, pe Râhula, dar simte neconținut o ciudată neliniște. Rătăcind printr'o grădină, întâlnește pe rând un bătrân, un bolnav, un cadavru, un călugăr pașnic, și pricepe numaidecât că tinerețea trece, că infirmitățile se ivesc, că moartea vine, neînduplecată, și ia hotărîrea să cunoască, asemeni călugărului pașnic și curat, liniștea îngândurării. Intr'o noapte, după ce și-a contemplat nevasta și fiul adormiți pe un pat de flori, își părăsește familia și cele trei palate și, timp de șapte ani, în tovarășia a cinci călugări, se lasă în stăpânirea celui mai necruțător ascetism. Totuși neliniștea rămâne în el. Pornește din nou la drum, singur, și, într'o seară, așezat sub un smochin, primește revelația. Dornic să răspândească adevărul ce pogorise în ființa lui, se duce să-și caute cei cinci tovarăși de ascetism, cari îl renegaseră din clipa când fugise, îi ajunge din urmă într'o pădure de lângă Benares și rostește în fața lor celebra cuvântare a celor patru adevăruri, din câte e cuprinsă întreaga lui doctrină. Tovarășii îl dojenesc din pricină c'a fugit de chemarea trupului. Ei se înșeală însă. Desăvârșirea, își dă el cu părerea, se păstrează departe de stricăciune și de pustnicie: pacea nemărginită se află între aceste două extreme. El îndepărtează orice tradiție, orice îndrumare a preoților și-l cheamă pe credincios

la încercare. Înainte de toate se cuvine să-î mântuiască sufletul: mântuirea e în știință, pierzania în ignoranță.

Cel dintâi dintre adevăruri e adevărul asupra durerii. Durerea apare în toate lucrurile acestei lumi, fie și numai pentru pierzania lor și, existență în existență, vom plânge din nou același lacrimi. Această durere ia naștere din nestatornicia oricărui lucru, din rostogolirea neostoită a fenomenelor, din acest torent în care sufletul nostru nu are altă realitate decât materia. Efectele fac să ia naștere cauzele, atunci când cea dintâi nu e anulată.

Al doilea adevăr e adevărul asupra originii durerii. Origina oricărei dureri se află în dorința de a trăi, pururi statornică în noi. Amestecul de senzații care suntem, nu e decât un vis, dar acest vis vrea să trăiască.

Al treilea adevăr e adevărul asupra suprimării durerii. Răul dăinuind în existență, se cuvine îndepărtată dorința de a trăi. Se impune să scapi de această existență, refuzând-o și sfărâmând legăturile lăuntrice care înlănțuie în noi senzațiile, odată cu legăturile din afară ce ne țin aproape de lume. În acest chip, vom putea pătrunde în pacea și fericirea Nirvanei, individ reluat în sfârșit de universal, existență relativă înglobată în cele din urmă în absolut.

Cum să se poată ajunge până acolo? Al patrulea adevăr sfânt indică mijloacele, printre cari cele mai de seamă sunt meditația asupra universului și milostivirea față de toate făpturile care sufăr.

E vorba aci de-o religie? E vorba numai de o disciplină? Cei cinci călugări se convertesc și se alătură de Buddha care începe propovăduirea publică a adevărurilor sale. Iși petrece trei luni din an, anotimpul ploilor, în palatele unde i se oferă găzduirea, apoi, escortat de mai multe sute de discipoli, își reia drumetia și propovăduiește mulțimii. Vorbește de cele mai

multe ori în mod abstract, fără căldură, ținând lungi cuvântări speculative; uneori folosește scurte fabule, cum ar fi de pildă acea cu potârnichea, maimuța și elefantul, ori se exprimă în mici poeme atrăgătoare, de-o profundă vioiciune. Dogmatismul lui e aspru. Auster, nu îngăduie niciodată femeii printre discipolii săi și le ține la mari depărtări: nu găsești, în legenda sa, delicioase episoade ca în povestea sfântului Francisc de Assisi, aceia a Fratelui Jacquellina. Imprăstie însă asupra lumii o nemărginită milostivire, o neasemuită bunătate ce se coboară până și la cele mai umile dintre dobitoace, bunătate și milă ce concurează atât de activ la despuierea lui însuși.

A murit la anul 480 înaintea erei noastre. Pe când se apropia de vârsta de optzeci de ani, Măra, ispășitorul, l-a convins să moară. El l-a respins. Simția însă sfârșitul dorit și-a luat hotărîrea să intre în Nirvana. Ajungând la Kusinârâ, s'a culcat într'un boschet cu capul întors spre miază-noapte, între doi copaci cari, cu tot anotimpul urit, au înflorit pe neașteptate, făcând să ningă petalele asupra-i. Cântări cerești treceau pe sub nouri. O mulțime de discipoli îl înconjură. El le-a vorbit astfel:

„Adevăr, o discipoli, vă spun, că tot ce-a fost creiat, e pieritor; luptați fără preget“. S'a înălțat din extaz în în extaz, apoi a pătruns în Nirvana, în timp ce tunetele hohoteau sub zări. A doua zi, la răsăritul soarelui, nobilii din Kusivârâ i-au ars trupul și i-au făcut înmormântarea vrednică numai de suverani.

Comunitățile pe cari le-a făcut să ia naștere, se înmulțesc și extinderea doctrinei e cât se poate de grabnică, târînd după sine o reformă morală și o fraternitate profundă. Sprijinul regelui Açota, către veacul al 3-lea înaintea erei noastre, a fost, din acest punct de vedere, hotărîtor. Budismul trebuia să se împartă în

două tendinți principale : micul și marele principiu. Cel dintâi, cu adevărat ortodox, privește Nirvana ca pe o suprimare a eului și a universului într'un neant absolut. Al doilea, mai accesibil, arată că Buddha revine pe pământ ca să-i mântuiască pe oameni, reapare din veac în veac, ci că Nirvana înfățișează numai negația relativului. Un fel de Paradis li se deschide atunci credincioșilor, vibrând de concerte și înflorit de baia dere.

Brahmanii nu puteau decât să combată o religie care se ridica de-a dreptul împotriva intereselor lor, suprimând îndrumarea sacerdotală și negând valoarea sacrificiilor rituale. Izbutită, începând cu veacul al 7-lea al erei noastre, să-i făgăduiască cu îndărătnicie doctrina și în cele din urmă, în veacul al XII-lea, s'o alunge din India. Dar, ca să ajungă la capătul întreprinderii și, să atragă favoarea poporului, s'au văzut siliți să modifice propria lor doctrină printr'o contopire a filosofiei lor abstracte și pesimiste cu ideile mult mai simple, mai mângâietoare și mai omenești. Zeii s'au ivit din nor, zeii cei vechi, dar sub altă înfățișare, mai plini de însuflețire, mai puternici, mai personali, și un întreg amestec de secte furnica sub numele generic de Hinduism. Cerul deveni mai apropiat, raporturile mistice se strânsă între divinități și credincioși. Brahmanul impersonal se manifestă în trei persoane, în trei zei; creator în Brahma, conservator în Vișnu, distrugător în Siva. Brahma e personificarea Brahmanului. Zeu roșu, cu patru capete bărboase, în tunică albă călărind pe un flaming, e creatorul, origina lucrurilor. Sfărmand oul în care plutea pe oceanul primitiv, a făcut dintr'o jumătate a găoacei cerul, din cealaltă pământul, apoi s'a despărțit el însuși în bărbat și femeie, ca să dea viață făpturilor omenești. Din unirea acestor două principii s'a născut Manu Svayambhuva. Dând astfel mișcare

universului, a reintrat în odihnă. Divinitate îndepărtată, nu mai putea fi văzută decât rareori.

Vişnu, dimpotrivă, zeu drăgălaş şi atrăgător, e mult mai popular. La început, plutea sub cer, pe aripele unei păsări fermecate. Apoi a continuat opera lui Brahma şi, de atunci, susţine fără încetare lumea creată. Nevasta lui e Luksma, zeiţa Dragostei şi a Fecundităţii. Vişnuismul se interesează în deosebi de doctrina avatarurilor, - sau reîntrupărilor, - lui Vişnu, care pogoară pe pământ, atunci când e nevoie, ca să mântuiască sufletele: s'a ivit deseori în pitic, în peşte, pe vremea potopului hindus, în mistreţ, în leu, şi se va ivi din nou în ajunul sfârşitului vremurilor de azi.

Al optulea dintre avatarurile lui, Krişnu, e zeul cel mai iubit în India. A dat naştere la o mulţime de legende, măgulitoare şi străine cu totul de adevăr. E zeul încântător prin excelenţă şi viaţa lui se desfăşoară de cele de mai multe ori ca o pastorală însufleţită de cântece din rai şi jocuri de păstori. Aventurile lui războinice stârşesc în haremuri. Are mai mult de şaisprezece mii de neveste şi o sută optzeci de mii de copii. Tradiţii creştine s'au amestecat de altfel, în chip ciudat, în povestea vieţii lui; astfel, regele Kanu, voind să-l dea pierzării din clipa naşterii, a deslănţuit un măcel al celor nevinovaţi şi, mai târziu, în vârstă de doisprezece ani, tânărul Krişna l-a uimit prin înţelepciunea lui pe bătrâni, într'un templu.

Siva, e zeul Morţii şi al Fecundităţii. Zeu ciudat, crud şi voluptos, rând pe rând pus pe petrecere şi ascet, se iveşte cu colţul lunii pe cap, cu valurile Gangelui rostogolindu-i-se în păr, cu trei ochi, cu patru braţe, şi purtând în jurul grumazului albastru peşti şi coliere făcute din cranii. Nevestele lui sunt Kali cea neagră, Parvat, zeiţa Muntelui, şi Dungâ. Emblema sa e un semn obscur. Când meditează în zăpezile nepri-

hănite ale Himalafei, când rătăcește prin cimitire cu vampirii, când se lasă stăpănit de dansuri erotice. E venerat de nenumărați credincioși și chiar contrazicerile lui, amestecând carnea cu gândul, îl fac parcă și mai atrăgător pentru Hinduși.

Dedesubtul acestei trinități de zei, divinitățile se înmulțesc, începând cu Ganeça, zeul cu cap de elefant, cu Agni, și sfârșind cu toate dobitoacele sacre, cu copacii sacri, cu pietrele sacre, cu cele trei sute de milioane genii care acopăr India cu nourii lor aburiți în diamante. Secetele nu se mai numără, dizidențele sunt nenumărate. Ar fi deajuns să evocăm două grupuri, unul mai mistic, celălalt mai realist, Vedānda și Sāu-Khya, care intrupează două aspecte ale acestui furnicar doctrinal. Pentru cel dintâi, lumea din afară constituie o iluzie și omul se cuvine să-și caute mântuirea prin cunoștința pe care i-o va desvălui identitatea sa odată cu iluzia ce-l împresoară. Pentru al doilea, materia și spiritul au o realitate, dar spiritul, totdeauna prin cunoașterea lui însuși, scapă de materie, de rău, și atinge universul, binele suprem.

S'a voit în dese rânduri să se facă apropierea dintre Budism și Creștinism. În realitate, analiza amănunțită a celor două doctrine desvăluie opoziția lor esențială. Religia lui Buddha constituie cea mai înaltă expresie a neffinței, condamnarea însăși a existenței. Religia lui Isus Cristos, e suprema expresie a valorii individuale, sanctificarea vieții. Ele par că se regăsesc în aceeași exaltare a milei, a bunătății. Dar pentru Buddha, mila și bunătate sunt un mijloc de desindividualizare, de scăpare de univers. Pentru Isus Cristos, aceste virtuți sunt o îmbogățire, o înălțare spirituală a individului.

VII

RELIGIILE CHINEI ȘI JAPONIEI

Religia chineză se înfățișează, în ultima analiză, sub aspectul unei filosofii. Ea nu oferă niciun fel de elan mistic, dar, practică, sobră, împăcuitoare, institue în cadrul Statului un fel de politică sacră, întocmită din rânduială și măsură. Foarte fină, de altfel, ea utilizează în înțelesul moral nenumăratele superstiții în strânsă legătură cu faptele și existența chinezilor și pe cari le atribuie amestecului genților mărunte familiare, însărcinate să rectifice, prin anumite întorsături, rătăcirile oamenilor. Este, în puritatea ei, sanctificarea familiei, a orașului, a țării, adică a ansamblului social, și, de multe ori, s'ar părea că-l neglijează pe individ. Această religie e o civilizație; riturile ei sunt o etichetă. Ea ne apare singură, și faptul va căpăta aci o semnificație particulară, care dintr'un filosof a făcut un zeu.

Elementul esențial al religiei chineze e Tao, concepție destul de complexă, care evocă ideia de ordine, de cunoaștere, de armonie în același timp spirituală și materială, regulă generală ce privește tot atât de bine acțiunile fapturilor ca și mersul stelelor, un fel de simbol ce concretizează întregul real. Politeța nemărginită a chinezilor posedă astfel un ascunziș metafizic. Tao desenează astfel virtuțile ce urmează să fie ale celui drept

și a căror manifestare e impusă de Dumnezeu mai întâi împăratului care îl reprezintă pe pământ, iar după acela tuturor oamenilor pentru cari monarhul rămâne un mijlocitor față de El. Această rânduială primordială și-a manifestat pentru întâia oară puterea făcând să ia naștere cele două principii fundamentale ale făpturilor, Yung, principiul masculin, și Yin, principiul feminin. Yung e cerul, Yin e pământul, și din unirea lor s'a smuls creația, - mit vechi pe care îl găsim la obârșia multor religii, dela istorisirile cosmologice al Babilonului până la acelea ale Hindușilor.

Shang-Ti, corespunzând principiului masculin, e zeul Firmamentului. El răspândește în lume, cu exactitate și cu nepărtinirea soarelui, un simbol nevăzut, dreptatea, virtutea suverană, și impune ca dedesubtul lui, în lumea pământească, împăratul, să aplice aceiași virtute, cu aceeași nepărtinire. Asemeni, de altfel, zeilor babilonieni, el îi răsplătește pe oameni, aci pe pământ, pentru faptele lor, dăruindu-le celor drești o viață lungă și prețioasă și scurtând zilele răutăcioșilor. Dar întrucât e zeul unui popor cu sentimentul colectiv, el adaugă la chinurile lui particulare o sancțiune generală, dând evenimentelor istorice chiar, - ca în religia iudaică, - semnificația unei răsplătiri sau a unei pedepse pentru neamul întreg.

Universul e o ierarhie rațională, desăvârșită, o rânduială strict temperată printr'o curtenitoare delicateță, un ansamblu în care oricine își are demnitatea lui morală: orice făptură vie, fie și animal, poate să ajungă la sfîntenie. Totul e rânduit, importanța zeilor, sărbătorirea cultului, categoriile officianților. Dedesubtul zeului suprem, al zeului bărbat, Ha-Tin, care intrupează, pământul, corespunde principiului feminin, Yin. Ea nu ocupă decât al doilea rang în organizația divină. Sub ea, se așează divinitățile de-a doua mână, ale Fecundi-

tății, Planetelor, Elementelor pământești, ale Ploii, Vânturilor și Zăpezii, ale personalităților imperiale, ale lui Jupiter, planta cea mai de sus, a lui Confucius, lumina de pe pământ, și în sfârșit, mulțimea inferioară a genților focului, muntelui și stelelor.

La aceste divinități se impun adăogate spiritele, fantomele care complică, impovărează și uneori desnădăduiesc existența zilnică a Chinezului, năluciri ce se împerechiază ca să-l nălucească de cele mai multe ori, după cum vom vedea, cu gând să-l întoarcă din calea stricăciunii și să-l îndrepte pe calea cea bună. Apariția lor e o preocupare statornică în legătură cu acest popor care nu ia o hotărîre, chiar și atunci când e vorba de construirea unui imobil, fără să-și fi luat mai dinainte măsurile sortite să-l ferească de neajunsurile pricinuite de acești minusculi tirani.

Cultul față de zei e neasemuit de minuțios, așa cum sunt neasemuit de stărnitoare vrăjile față de spiritele rele. El se prezintă sub forma unei etichete sacre: extrema bunăvoință a acestui popor se regăsește în ceremonialul religios sau magic. Ideea de ordine, de administrație, își joacă rolul său obișnuit pe acest plan ca și pe altele, și sacrificiile sunt oferite de slujbași, al căror grad e proporționat cu demnitatea zeului ce urmează să fie sărbătorit.

Dar cultul esențial, cultul care nu se oprește niciodată în acest imens furnicar omenesc, care dă religiei chineze aspectul său adevărat și înțelesul său adânc, în același timp cu simplitatea sa față de legendele divine complicate sau bizare, e acel al morților. Cetatea nu e alcătuită din cei vii: ea îi cuprinde pe toți defuncții dela începuturile lumii. Dacă stăpânul nației e oficiantul superior față de cel mai mare dintre zei, fiecare cap de familie, în fiecare casă, e oficiantul însărcinat să împlinească ritul cotidian în cinstea strămoșilor, veghind

ca niciuna din prescripțiile acestui cult să nu fie îndepărtată, și să nu ia niciun fel de hotărâre decât în fața altarului casnic. În uriașa colectivitate, familia e prima unitate; în fiecare casă morții sunt amestecați cu prezentul prin numele lor săpate pretutindeni. Părintele apare astfel ca o trecătoare întrupare a unei lungi descendente; cei dispăruți au drept la cinstirea celor vii, cari au moștenit totul dela ei, așa cum odraslele ce vor veni au drept la moștenirea virtuților și a pildelor.

Această venerație față de morți se exprimă prin ceremonii a căror formă exactă veacurile au fixat-o, prin darul florilor de ceaf așezate lângă morminte, prin posturi și rugăciuni. Sentimentul dănuirii unei rase, făcută neconținut prezentă prin gesturi religioase, dă acestui cult o înaltă vîrtute morală. Micile bastonașe de tămâie ce fumegă pe simple altare familiare, sunt semnul curat al înălțării sufletelor. China este, împreună cu Egiptul, țara în care se găsesc mormintele cele mai monumentale. Dar, în Egipt, aceste morminte grandioase mărturisesc egoista dorință a supraviețuire a mortului, care vrea să dănuiască în forma lui corporală în sânul unei capele îndestructibile. În China, ele sunt dovada unui omagiu adus de cei vii străbunilor, a voinții lor de a-și cinsti pe cei cari au trăit înaintea lor și cărora le dădorează viața. Dar, în China ca și în Egipt, ca și în Babilonia, cei vii, ca să se bucure de bunăvoința foloșitoare a mortului, sunt datori să-și asigure neconținut omagiul funerar, și, pentru acelaș motiv, pedeapsa de căpetenie împusă de zei păcătosului e să-l facă să moară fără a mai fi pomenit vreodată. Cât despre cei duși din lume, ei plutesc într'un fel de Paradis, într'o țară de lumină, dincolo de timp și de număr.

Două nume se ivesc, de îndată ce vine vorba de spiritalitatea chineză, acelea ale lui Lao-Tseu și Confucius.

Lao-Tseu s'a născut în anul 604 înaintea erei noastre. Înalt slujbaş la curtea dinastiei Tcheu, a părăsit China în momentul în care această dinastie a încetat să mai domnească și, asemenea lui Manes, a trecut în Tibet. Legenda sfârșitului său e minunată. Călare pe un bivol, se pregătea să treacă frontierele Imperiului, când vameșul Yen-hi l-a cerut să-i desvăluie adevărul. Lao-Tseu s'a oprit pentru câteva zile în preajma acestui umil slujbaş dornic să cunoască toate lucrurile eterne, și a redactat celebrul tratat *Tasto-King*, încredințându-i manuscrisul; apoi, urcând din nou pe bivol, s'a îndepărtat și nimeni nu l-a mai văzut din clipa aceea. Întreaga Chină curtenitoare, literată și filosofă, trăiește de-atunci sub impresia acestei imagini cu colorit mistic.

Idealul lui Lao-Tseu e antic. Omul trebuie, înainte de orice, să se identifice cu Tas, după regula absolută, după armonia lumii. Urmează deci să se despoale de orice dorință, de orice viață, de orice activitate. Se va confunda astfel cu Tas, cu marile legi generale ale universului; în acest chip va găsi înmugurirea dorinții conformă cu aspirațiile tuturor, a virtuții unice și a adevăratei activități care constă în a se găsi călăuzit în înțelesul mersului hotărîtor al lucrurilor. Creștinul poate să ajungă la această îndepărtare de el însuși mulțumită exercițiului corporal care e menit să rânduiască armonia timpului și a spiritului, pregătind astfel sfîntenia. Înriurirea lui Lao-Tseu a fost neasemuit de puternică și asupra numeroaselor mănăstiri taoiste ce se ridică încă în China, ca niște oaze mistice într-o țară scânteietoare și stearpă.

Confucius, născut în anul 551 înaintea erei noastre, e de asemenea nedespărțit de dezvoltarea gândului chinéz. Ajuns foarte curând profesor, el întreprinde o reformă mai mult morală decât religioasă, - ceiace ex-

plică amabilitatea paragrafului pe care Voltaire i l-a consacrat în al său *Dicționar filosofic*, - bazată pe curătenia moravurilor și respectul față de trecut. După moartea mamei sale, și-a părăsit slujbele și a meditat timp de patru ani asupra temelor filosofice. Apreciat de împăratul Tîng-Hong, ajunge după aceia ministru al Lucrărilor Publice, apoi ministru de Justiție. În urma unor intrigi josnice, s'a văzut silit să părăsească curtea și, asemeni contimporanului său Zarathustra, a cunoscut exilul cel mai aspru. Rechemat de împăratul Ngai, a murit aproape numaidecât, în vârstă de șaptezeci și trei de ani.

Pentru acela pe care Chinezii îl numesc „înțeleptul desăvârșit” lumea e o colectivitate călăuzită de legi morale. Individul nu înseamnă nimic; singurele realități sunt familia și Statul. El a restrâns stadiul perfecționării omenești la acest cadru imediat și n'a ținut decât îndatoririle față de împărat și față de aproapele, fără să se atingă de chestiunea îndatoririlor față de Dumnezeu. Religia îi apare ca legătura sacră a omului cu semenii săi și cu trecutul; astfel, în această țară a obiceiurilor, a tradițiilor, a etatismului, el s'a arătat specific chinez. Respectul față de lucrurile vechi și de făpturile defuncte, întocmea fondul solid al doctrinei sale și limitele îndrumărilor sale. Îi lipseau cu desăvârșire planurile mai dinainte schițate și adâncimile rămân întrucâtva pline de mister, dar el a fost meșterul neîntrecut al măsurii oricărui lucru și al cărmuirii lucide față de sine însuși. A murit la anul 478 și a fost ridicat mai târziu la rangul de zeu, primind omagiu numeroaselor temple înălțate în amintirea lui.

Idealul religios al Chinei apare astfel destul de utilitar, puțin restrâns la o mistică familiară. El oferă un amestec de politică și de morală, ce poate fi socotit întrucâtva prea rece. Dar veșnicia riturilor îi

conferă o oarecare măreție și politică, văzută în liniile ei mari, atinge într'o largă măsură ansamblul omenesc. E ceva mișcător și nobil la un popor pentru care propria lui existență e o religie și care face din viața civică o morală. Și nu trebuia să fie privit, înainte de răsturnarea noului regim, un spectacol de prisos acela al serbării solstițiului de iarnă, când în adâncul parcului sacru din Peking, ale cărui hățișuri se luminau sub văpaia făcliilor, împăratul, cu un gest milenar, urca, singur, treptele altarului ceresc, în timp ce în noaptea în care se împlineau misterele, corurile întoau solemn imnul păcii universale.

Se cuvine să arătăm că Budismul, importat în China din primul veac al erei noastre, a luat o dezvoltare cu totul neobișnuită. Se cuvine deasemeni să subliniem că această expunere se leagă mai mult de trecut: începând de-acum un sfert de veac, datorită schimbărilor politice, mentalitatea chineză s'a transformat, într'adevăr, foarte mult, fără să-i fie cuiva în putință să întrevadă spre care anume țintă ar putea să ducă această transformare.

*
*
*

Japonia, acest grup de insule plămădite de zei pe Oceanul primitiv, și-a prelungit până'n zilele noastre prin religia sa obiceiurile și maximele neasemuit de de vechi. Această religie a luat în timpuri relativ moderne numele de Shinto. Japonezii sunt de părere că, luând naștere dintr'un izvor ceresc, ea n'a suferit nicio schimbare de-a lungul veacurilor și că ei coboară de-a dreptul din divinitate.

Zei japonezi sunt puțin numeroși; geniile, spiritele, sunt, dimpotrivă, nenumărate și se ridică la câteva milioane. Forțe ale naturii, ei sunt, și unii și alții, aș

mestecați într'o cosmogomie complicată, bizară, în care se zugrăvește întreaga legendă națională și care înobilează în înțelesul heraldic al cuvântului tot trecutul rasei. Aci, ca și aiurea, haosul se întindea în pragul lucrurilor, în lipsa oricărei făpturi. Dar forțele atractive se manifestă, se exercită, limpezesc ca să zicem astfel tot ce pare inform, desvăluie cerul, pământul și cele două principii, bărbat și femei, care devin, ca și în cosmogonia chineză, izvorul oricărei ființi. În acelaș timp, trei zei, Ama-no-mi-naka-nushi-no-Kami, suveran în mijlocul carurilor, Taka-mi-musu-bi-no-Kami, zeul ocrotirilor și Kami-musu-bi-no-Kami, zeul Fecundității, se smulg din neant și încep istoria.

Se pregătește ceva, solidificându-se în această lume în fuziune și pământul își precizează contururile. Se nasc alți doi zei cari se adaogă cu ceilalți tref și constituie astfel adevăratul panteon japonez. În acest timp, universul continuă să se populeze cu divinități secundare. Cinci perechi intră în sseeă împreună cu alți doi zei. Printre cele cinci perechi se găesc zeul Izana-gi-no-Kami și zeița Izana-mi-no-Kami. Intrucât pământul plutește încă, moale și nestatornic, pe Ocean, cei cinci zei superiori îi indeamnă pe cei din urmă să-și dea forma definitivă. Izana-gi-no-Kami și Izana-mi-no-Kami coboară atunci până la capătul scării ce leagă cerul de pământ, lovesc planeta cu o suliță înflăcărată, apoi pământul, devenind dintr'odată compact, face să ia naștere marea insulă Onogosa. Prima idilă înfloreste pe pământ, dar femeea își ia numaidecât rolul de seducătoare. Ea dă naștere unei stârplaturi, ai cărei părinți divini se simt atât de rușinați încât o părăsesc în mijlocul valurilor și zeii fac să înțeleagă perechea desnădăjduită că ea plătește prin această nenorocită întâmplare lascivitatea femeii: ea ar fi trebuit, într'adevăr, să aștepte pornirea hotăritoare a bărbatului. Totul re-

Întră în ordine. Cei doi amanți încep să țină seamă de riturile conjugale. Japonia își seamănă insulele și zeii se înmulțesc. Drumurile se leagă și se desleagă prin nașterea oamenilor și moartea divinităților, până la ivirea lui Zim=mu, zeu=om, fondator al dinastiei imperiale.

Această imagine a apariției lumii este, în fondul religiei japoneze, stilizată și fermecătoare, ca la orizontul tablourilor acestui popor culmea înzăpezită a lui Fuji-Yama. Constituie ea în mod primitiv altceva decât o epopee rând pe rând violentă și plină de farmec? Nu s'ar părea totuși că Japonezii, care n'au înțeles să le ridice statui zeilor, au văzut în asta altceva decât o genealogie măgulitoare acordând rasei lor o valoare neasemuită, odată cu explicarea lumii proaspete și împoțonate. Mai târziu, cultul strămoșilor a infuzat pe încetul acestei viziuni a lumii o colorație morală, constituind, ca și în China, o religie de Stat, sau mai degrabă sanctificare a familiei și a Statului, odată cu justificarea onoarei militare.

Introducerea Budismului, importată din Coreea în al VI-lea secol al erei noastre, l-a silit într-o câțva pe Japonezi să-și precizeze misterul religios, ca să poată opune doctrinei străine o doctrină națională hotărâtă, limpede, posedând aceleași virtuți de convingere ca și concurența sa. L-au izolat deci pe Ama=no-mi=naka=nushi=no-Kami și l-au înălțat la rangul de zeu unic. Cei doi zei ce fuseseră pe vremuri deopotrivă cu el, au scăzut dintr'odată printre cele treizeci de milioane de genii. În același timp, bătrânul Infern japonez, care îngloba în chip nedeslușit toate umbrele, a luat o semnificație de justiție. Sufletul poate de-ac'nainte, prin exercitarea virtuților pământești, să se învrednicească de o viață fericită și liniștită în Takama=no-hara, Paradisul lumii galbene; dar dacă el nu s'a învrednicit de lucrul acesta în lume, e prăbușit în Neno=Kumi=Soko=

no-Kumi, care a înlocuit antica prăpastie, ca să îndure pedeapsa stricăciunilor sale.

Astfel se manifestă, paralel cu Justiția succesivă strâns legată de reîntruparea budică, a justiției unice dar care sancționa ea însăși meritul sau păcătoșenia oamenilor.

Poate că nu e de prisos să adăugăm că aceste două religii sunt presărate cu legende minunate, mângâietoare ca niște mătăsurii chinezești, proaspete ca cireșii în floare ale Japoniei. Sentimentul divinității rămâne oarecum incurcat, dar dragostea de natură și gustul pentru vis întrețin în această privință o veșnică încântare.

VIII

RELIGIILE IRANULUI

Persia a avut originalitatea să prezinte în sistemele sale religioase întreita reîntrupare a politeismului, a dualismului și a monoteismului. Ea și-a avut zefi săi primitori, într'adevăr, a țintit apoi spre monoteism cu Zarathustra, și în cele din urmă a dat naștere împreună cu Manes, doctrinei acelei lupte dintre forțele Binelui și forțele Răului. A avut în afară de asta, o profundă înriurire asupra păgânismului roman, sfârșind prin difuzarea misterelor lui Mithra și prin manicheism, o înriurire nu mai puțin profundă asupra anumitor secte ale Creștinismului în naștere. Această religie orientală e așezată între India a cărei atmosferă o respiră și lumea semitică, dela care va împrumuta vagi tradiții, locul de întâlnire și de plecare a influențelor divine.

Elemente îndeajuns de disparate se amestecaseră în religia anterioară prezicerilor lui Zarathustra, provenind dintr'o invazie ariană, din tradiția magilor, din credințele populației autohtone. Zeul suprem, Ahura Mazda, creatorul lumii, suveran al cerului, zeu particular al suveranului pământului, se înfățișa sub forma focului. Acest zeu, venit poate din Babilon, din ținuturile semitice, va juca un rol de căpetenie în reînnoirea mis-

tică iraniană. El era încadrat de zeul Mithra și de-o zeiță mamă, Anuhita. Disociația acestor zei sau eliminarea lor va marca evoluția religiei persane.

Zarathustra a fost cel mai vechiu, cel mai vestit dintre reformatorii iranieni. S'ar părea să fi trecut în vechicul al 6-lea înainte de erei noastre, o viață care apare țesută din aventuri minunate. Scăpând încă dela nașterea din întreprinderile vrăjtoarești ce voiau să-l sugrume, s'a retras, la vârsta cam de douăzeci de ani, în singurătate, ca să mediteze asupra existenței omenești. Zece ani mai târziu, Varuna, Gândul Bun, îi apare în marginea râului Daitya, ca să-l înalțe până la Dumnezeu. Într'o viziune de glorie, ascultă divinitatea desvăluindu-i doctrina pe care trebuia s'o răspândească. Dornic să se supună poruncilor de sus, predică noua credință fără a putea să se facă ascultat, lovindu-se de necredincioșii cari îl suspectau și de magii cari îl combăteau. Predică unitatea divină, arătându-l pe Ahura Mazda ca singurul zeu, coborîndu-le la rangul de simple genii pe vechile copartășe ale suveranității cerești. Predică vechea religie purificată, reforma socială, munca pământului, teama de orice pângărire și remușcarea în privința păcatului. Predică sanctificarea prin curățenie și nimeni nu-l ascultă.

Atunci Dumnezeu îl povățuiește să întreprindă convorbirea cu regele Viștapsâ. Zarathustra se duce la el și, timp de doi ani, îi desvăluie principiile sale; în cele din urmă, Viștapsâ, convins de minunile, dintre cari cea mai senzațională a fost apariția neașteptată a unui cedru uriaș în pragul palatului său, cată să intre în vederile predicatorului și numai decît aduce adeziunea unei mari mulțimi de credincioși: convertirea regelor e justificarea conștiințelor. Zarathustra trecuse de patruzeci de ani în clipa când obține în sfârșit sprijinul regal. Timp de douăzeci și șapte de ani el își ur-

mează apostolatul cu o ulmitoare energie și în răstimpul unei lupte împotriva Hiaonas-ilor unul dintre aceștia, Tur-I-Bravasvakhah, îl ucise cu mâna sa. Dar opera lui era încheiată.

Dualist, Zarathustra vedea lumea sub forma unei lupte între două spirite, Ormuz, zeul Binelui, Ahriman, spiritul Răului. Totul în Univers, până și în inima omului, e supus contra-loviturii acestei dualități metafizice. Binele și răul sunt opuse în eterul spiritual ca pe pământ ziua și întunecimile.

Lupta a început de la nașterea lumii, atunci când Ahriman l-a văzut pe Ormuz creînd lumina și viața. Ea se duce între două concepții, între două armate inflăcărâte și niciodată oboșite. În jurul zeului Binelui se adună șase sfetnici, care sunt gânduri, povățuitori, după cum Varuna în apariția din marginea răului Daitya, e cea mai înaltă virtute, sănătatea, nemurirea, generositatea. Dedesubtul acestui amestec de simboluri furnică Vazatu, genii diferite, dintre cari unele se găsesc în fruntea lunilor, iar altele sunt intrupări ale lumii, ale focului, ale aerului sau vântului. Printre zeii inferiori figurează zeul Soarelui, Mithra, astfel deposedat de vechea lui splendoare. Aceste cohorte cerești găsesc în fața lor forțe răutăcioase nu mai puțin hotărâte. Le comandă Ahriman, zeul Intunecimilor și al Minciunii, care, pentru a răspunde gestului edenic și luminos al adversarului său, a creat noaptea și infernul. El îl copiază, în negru, pe zeul strălucirii. Iși are și el sfetnicii lui, care sunt răutatea, furia și o întreagă oștire de spirite infernale, de păcate, de demoni îndemânateci și de vraci.

În ce chip se va rândui acest conflict în care omnirea întreagă și fiecare om din neamul nostru urmează să ia parte cu tot dinadinsul? Zarathustra nu numai concepe universul ca o dramă, dar el tratează cadrul, descrie dramele principale ale acestei drame, desvăluie

până și numele câtorva dintre viitorii actori. El măsoară timpul, împarte rolurile, indică desnodământul. Istoria umană comportă după el patru perioade de câte trei mii de ani fiecare. Prima perioadă e aceia a creației spirituale. Ormuz, care face să țâșnească lumina din neant, acceptă înfruntarea lui Āhriman și începe o luptă care va dăinui nouă mii de ani. A doua perioadă e aceia a creației materiale: Ormuz creiază cerul, pământul, animalele și pe om; Āhriman, ca să-l combată, creiază demonii și monștrii subpământeni. A treia perioadă pornește dela această îndoită creație până la venirea lui Zarathustra, care se produce astfel în momentul în care omenirea își încheie jumătate din existență. A patra perioadă se va desfășura până la judecata din urmă. La o mie de ani după moartea reformatorului, cel dintâi dintre salvatorii lumii va veni să răspândească cuvântul bun printre noroade. După altă mie de ani, va izbucni unul din episoadele de căpetenie ale vechii bătălii între cele două principii: dragonul Azhi Dahâka se va strecura spre creație ca s'o nîmicească, dar al doilea salvator, Keresaspa, îl va măcelări. Din nou după o mie de ani, în sfârșit, se va ivi cel din urmă salvator. Saoshzant, precedând cu foarte puțin ziua supremă. Acești trei salvatori se vor naște din trei fecioare fecundate de sămânța lui Zarathustra.

Universul va lua sfârșit prin victoria lui Ormuz. Saoshzant procedeză la apelul morților ce se ridică pentru purificarea finală. Are loc judecarea sufletelor, pentru ca ele să poată după ispășire, să se bucure de tihna eternă. Timp de trei zile, ele sunt adâncite într'un ocean de metal topit, țâșnit din inima munților, care va avea pentru sufletele drepte o blândeță nemărginită și va deveni pentru sufletele căzute în păcat un groaznic supliciu. Toate se reîntorc întinerite, pregătite pentru o viață cerească și defuncții tuturor neamurilor vor bea din cupa

nemuririi. Ultima luptă își desfășoară cele din urmă peri-peții. Ahriman e învins, demonii sunt prăbușiți în Infern, și Zarathustra urcă pe altar ca să sărbătorească Înturghia solemnă a sfârșitului veacurilor.

Mai târziu, numeroși partizani ai reformei lui Zarathustra au pus accentul pe tendința monoteistă a doctrinei, personificând „timpul fără margini” evocat de reformator, pe care îl socotesc un zeu adevărat ridicat deasupra celor două principii. Alții au ajuns la același rezultat, socotind că spiritul răului s'a născut dintr'o îndoială ivită în spiritul binelui și că amândouă aparțineau astfel aceleiași substanțe. În acest chip s'a realizat și mai strâns unitatea universului.

Ce devenea însă omul, odată ajuns în pragul morții? După cel din urmă suspin, sufletul rătăcea timp de câteva zile în jurul trupului pe care îl părăsise și de care era încă legat prin sensibilitate. Venea apoi vântul care îl lua, îl târa, frunză nevăzută, spre puntea Cinvat. Aci, asemeni sufletului grec după străbaterea Stixului, el se pomenea în fața a trei judecători, Mithra, Sraochi, Rașna, și asemeni sufletului Egipteanului, vedea o balanță cântărindu-i viața muritoare. Trecea apoi peste o punte de basm: salvat, va porni spre cer, spre lăcașul Cântărilor, unde poți ajunge străbătând sălile bunelor gânduri, bunelor cuvinte, bunelor fapte; osândit, el va vedea puntea îngustându-se și se va prăbuși în abisul subteran al pedepsei și al regretelor. Dar această judecată, vremelnică, nu pregătește supliciile nedefinite: nicio osândă nu e veșnică și numai câteva suflete în deosebi pervertite vor fi nimicite în cele din urmă. Cât despre trup, după ce și-a îndeplinit rolul, el nu va mai trebui să pângărească cu corupția lui nici pământul hrănitor, nici focul divin. El va fi sfâșiat de păsările de pradă în acele Turnuri ale Tăcerii care străpung sinistru peisagiile persane. Prin reforma sa luminoasă

de larg optimism, de voioase năluciri în legătură cu viața, de gust față de muncă, de râvnă pentru curățenie, Zarathustra ia loc printre marile spirite ale planetei. Perșii, reformatorul dispărut, îi readuseră la tăria lor seculară pe vechii zei și mai târziu Arabii cotropiră Iranul, aducând aci religia musulmană. Dar aceiași doctrină se perpetuiază încă în India, contopită acum cu metafizica hindusă.

Unul dintre zeii nesocotiți de Zarathustra, Mithra, trebuia să cunoască o ciudată revanșe. Dumnezeu care a sacrificat un taur al cărui sânge face să ia naștere toate făpturile vii, s'a îndreptat către veacul al IV-lea spre altarele regale și, suveran al luminii și al adevărului, l-a ocrotit în deosebi pe monarh. O religie a soarelui, o religie a misterului trebuia să se smulgă din el odată cu o încununare de purificare și să se găsească opus, într'o zi, către sfârșitul istoriei zeului îmbătrânit, tânărului Creștinism. Mithra n'a ajuns de altfel la această târzie glorie decât în urma unui popas în Babilon. Această transformare a fost opera magilor cari, veniți din Iran, luaseră parte în Babilon la omagiile aduse lui Mithra și au devenit preoți în cele din urmă. Zeul Luminii trebuia să-și găsească cu ușurință sectatorii în această regiune unde adorația astrului solar era tradițională. În tot cazul, el se înfățișează ca zeul care dăruiește nemurirea și, prin aceasta, se bucură de favoarea mulțimilor.

Misterele ce se adăogară la cultul său i-au ridicat valoarea. Marele entuziasm pe care l-au provocat se poate explica prin două cauze. Pe de o parte, ele se înfățișau sub formă de tovărășie, de fraternitate, și trebuiau să placă, tocmai pentru aceasta, legionarilor romani trimși în Orient și care l-au făcut cunoscut, în tot Imperiul, din primele veacuri dinaintea erei noastre, pe zeul acesta străin : ceva mistic se amesteca astfel la

meritul lor, îngăduindu-le să se considere ca soldați ai unui zeu. Pe de altă parte, popularitatea lui Mithra a fost fără îndoială ajutată de înriurirea pe care-o aveau în întregul Occident religiile solare, într'un moment în care cultul soarelui sprijinea monoteismul.

Inițierea cuprinde șapte grade: Corb, Ocult, Soldat, Leu, Persan, Crainic al lui Helios, Părinte, și obținătorul titlului trebuia să treacă, așa cum se întâmpla în misterele grecești, prin anumite încercări simbolice. Un fel de obscuritate cu dibăcie calculată, apariții de lumină, reprezentații pline de enigme, adăogau un farmec ciudat la aceste serbări secrete. Se amesteca de asemenea un ascetism destul de riguros, cuprinzând, cel puțin pentru preoți, posturi și flagelări. Inițiații găseau în doctrină chiar o morală înaltă, precepte de virtute, o camaraderie folositoare. Găseau în acelaș timp asigurarea propriei lor supraviețuiri, și această asigurare îi înlesnea zeului, ca pe vremuri în Egipt lui Osiris, ne-numărate omagii interesate. În veacul al IV-lea, un templu îi era închinat la Spira. Iulian Apostatul s'a străduit în zadar să-l opuié lui Crist. Și poate că el a fost cel din urmă zeu căruia i s'a plecat aristocrația romană încercând să facă să zăbovească triumful definitiv al Creștinismului. Dar, începând cu veacul al IV-lea, Biserica îl învinsese.

Zeul Mithra, era Iranul în contact cu păgânismul latin, infiltrându-se și impunându-se. Reformatorul Manes, este Iranul în contact cu Creștinismul, cu partea eretică, turbure a Creștinismului și care, prin ideile sale, s'a prelungit până la catarism.

Aparținând familiei perse a Harkanizilor, Manes s'a născut în Babilonia către anul 215 al erei noastre, dintr'un tată inițiat într'o sectă de asceză, de unificare, de spălare religioasă, care se socotea ca pornind dela Ioan Botezătorul. A fost crescut în această atmosferă, dar,

primind la vârsta de douăzeci și cinci de ani îndrumările unui înger, - așa cum Zarathustra le primise pe-ale Gândului bun, - socoti că-și avea de adus la îndeplinire propria lui misiune. Povestea lui deveni atunci foarte ciudată, rînd pe rînd triumfătoare sau penibilă și curmată printr'o moarte groaznică. Ca atîția alți reformatori, ca atîția eretici al Evului-Mediu, a afirmat că el era Paraclet, ultima întrupare dîvină vestită de Isus în seara Cinei cea de taină. A contopit de altfel concepția creștină cu ideile iranlene: gnostic,*) făcea o alegere arbitrară în cărțile sfinte și în epistolele Sfîntului Pavel; dualist, relua tema celor două puteri care își împărțeau orice element și orice creatură.

Avea o viziune a universului viu și hotărît și o întregă geografie spirituală destul de complicată, care tăia în chip material lumea în două ținuturi, inegale însă, stăpînite una de bine, cealaltă de rău. Cosmogonia lui, influențată de teza lui Zarathustra, se simțea îmbuibată de gnosticism. Dumnezeu creînd o lume de lumină populată de genii înarșpate, prințul întunecimilor, pizmaș, a vrut să cucerească acest regat al strălucirii. Dumnezeu nu putea să-l combată prin îngerii săi, concepuți ca făpturi pașnice dîn născare și, ca să-și întocmească soldați, a trebuit să grăbească ivirea omului. Lupta s'a angajat deci între diavol și noul venit care căzu înfrînt, devenînd atunci, în acelaș timp, bun și rău. Dumnezeu l-a salvat pe slujitorul său și a organizat pămîntul, unde trebuia să-l așeze, dar omul a rămas stăpînit din ziua aceia, de cele două tendințe contrarii.

Lumea lui Manes trebuia să albă un sfârșit tragic, asemeni supremei prăbușiri prevăzută de Zarathustra.

---

*) Gnosticism, sistem de filosofie religioasă.

Judecata lui Dumnezeu îi va împărți pe oameni în trei grupe: aleși, cari, după ce-au trăit în cumpătare și dreptate, vor duce în Paradis o existență de preafericți; șovăelnicii, cari au păcătuit, a căror viață a fost mediocră, dar cari ar mai putea să fie iertați, ispășind pentru trecut printr'o reincarnare; cei răi, în sfârșit, care vor fi prăbușiți în Infern.

Manes se înconjurase de doisprezece apostoli. A fondat o organizație sacerdotală, aproape la fel cu aceia a Bisericii creștine. Vederile lui l-au sedus pe regele Sepor I, care a fost mult timp un adept al sectei sale, sprijinindu-l. Mai târziu, Sepor I dispărut, Manes a trebuit să părăsească Persia și se spune că ar fi ajuns până'n China. A crezut totuși că i-ar fi în putință, cu prilejul alegerii noului prinț, să reapară în Iran și să-și reia apostolatul. S'a izbit curând de surde împotriviri și, la câțva timp după acela, arestat, a fost jupuit de viu. Doctrina lui a supraviețuit, intinzându-se în toată Asia Mică, în Africa de Nord, în Spania, îndreptându-se spre centrul Europei. Ideile lui Manes i-au însuflețit pe Albigenzi în lupta lor împotriva baronilor creștini și, sub multe aspecte, s'au infiltrat până și în epoca noastră modernă,

Bogăția religioasă a spiritului iranșan apare astfel de nediscutat. Iranul a desenat marele cadru spiritual, imaginile însăși ale neostoitei lupte dintre Bine și Rău în inima omului. Și printre evocările mersului către monoteism, se va ridica totdeauna aceia a cultului instaurat de Zarathustra, al altarului pe care arde flacăra eternă ce nu trebuie să fie pângărită de nicio atingere, de niciun răsuflet, și de care preoții se apropie cu mânuși și cu fețele acoperite, - simbol al soarelui, frate pământean al zeului ce domnește în ceruri.

IX

IUDAISMUL

Ar trebui, ca să vorbim de religia lui Israel, să rezumăm întreaga istorie a acestui popor, atât e de îngust și de îndărătnic legată de acela a zeului său. De îndată ce a contractat alianța cu Iahveh, pe muntele Sinai, Israel, cu toate trecătoarele sale neîncrederi, l-a privit ca pe singurul său zeu mai 'nainte de a-l privi ca pe zeul unic al lumii. Iahveh e zeul național al celor douăsprezece triburi, și el se interesează în deosebi de grupul omenesc pe care îl reprezintă, adică generațiile cari îi aspiră durată, mai mult decât de Israelit însuși, și vor trebui veacuri ca să le acorde celor drepti, personal, o răsplată de dincolo de moarte. Rezultă de aci că în nicio altă religie, poate, istoricul n'are putința să urmărească cu atâta limpezime, în toată logica etapelor, evoluția ideii de Dumnezeu și dezvoltarea gândului supraviețuirii.

Semțiile apar la început ca niște triburi nomade, patriarhale, de o civilizație înaintată, așezându-și corturile la întâmplare, oriunde îi duce norocul. Nu se disting la ei, în această perioadă obscură, decât normele venerației pentru anumite locuri sacre, pentru izvoarele sau mănunchiurile de copaci, și scârba față de animalele necurate, adică de animism și de tabu. Magia ocupa

de-așemenea un mare loc în preocupările lor spirituale. Cultul era simplu, constând în purificări, în sacrificii, în ceremonii la care lua parte întregul clan, ca acela, cel dintâi poate în cernerea vremii, care a pecetluit înjunghierea primului născut din mulțime și care a devenit sărbătoarea Paștilor. Semnul tribului consta în tăierea împrejur, care însemna inițierea bărbătească în grup și care, reportat dela pubertate la întâia copilărie, a luat repede un caracter religios, o semnificație de alegere.

Robiți de Egipteni, Israelii au simțit din ce în ce mai mult apăsând asupra lor jugul asupritorului. Atunci a intervenit Moise. Lăsat la naștere pe apele Nilului, copilul a fost salvat de fiica lui Faraon, apoi, crescut la curte, s'a bucurat de protecția regală. S'a refugiat în deșert după ce a ucis un Egiptean care îl asuprea pe un Evreu. Avea să se desvăluie din clipa aceea, ca un mare îndrumător de oameni și ca unul dintre șefii religioși ai planetei: avea să-i înlesnească lui Israel puternica sa unitate națională, dându-i și zeul particular.

Moise și-a căutat adăpost în așa zisa insulă sinaitică, unde s'a însurat cu fiica unui preot madianit. După anumite teorii recente, socrul său i l-ar fi desvăluit pe adevăratul Dumnezeu, Iahveh, zeul fecundității și al vieții, ocrotitor al lui Madian, care locuia în regiunea Sinai. Acest zeu ar fi fost adorat din timpuri foarte vechi de un trib madianit, acel al Qenienilor, și foarte probabil, la o epocă anterioară, de către strămoșii Israelitilor. Poate că va fi fost, în aceeași vreme, constituit de unul din triburile lui Israel. În timpul exodului, pe când Israelii străbăteau deșertul călăuziți de Qenieni, Moise a încheiat o alianță cu Iahveh, pe care îl întrezărise mai înainte într'o volbură de flăcări și care s'a manifestat în ochii poporului printre nourii și

fulgerele munților. A făcut din el, în ziua aceea, zeul ocrotitor al lui Israel.

În Canaan se ridicaseră altare pe culmile colinelor sau la umbra copacilor; idoli de aur și de bronz au prezidat activitatea cetăților, o divinitate scânteia în izvor, imobilizându-se într'un țărui sacru, dar zeii erau violenți și noroadele erau corupte. Israel a cucerit țara pe încetul, impunându-le învinșilor tăria armelor sale odată cu autoritatea lui Iahveh.

Evoluția ideii de Dumnezeu în Israel a urmat după dezvoltarea spirituală a nației, tinzând spre monoteism. Prima concepție a puterii lui Iahveh apare de un monoteism relativ. După Sinai, Iahveh e un zeu unic, dar numai în raport cu Israel. El e zeul lui Israel, singurul său zeu, zeul său național și care tocmai prin aceasta se opune celorlalți zei, oprind norodul, amintindu-i cele cuprinse în alianță, să săvârșească orice fel de compromis cu divinitățile străine. El e Domnul, Dumnezeul oștirilor; le aduce sprijinul său războinic împotriva neamurilor vecine rânduite sub semnul unor zei mai puțin puternici decât el. E de-așemenea acela care rânduieste viața socială, dictează legile și-i alege pe șefi: apare în visurile oamenilor ca să le arate calea ce trebuie urmată și asigură prosperitatea pașnică a câmpurilor. Își răsplătește poporul, dar îl și pedepsește. De câte ori, într'adevăr, Israel se lasă cucerit de farmecul primejdios al acestor genii autohtone cărora Iahveh le-a poruncit să distrugă altarele! În afară de asta, el le acordă o oarecare tărie, o existență reală acestor zei. Hotărît, Iahveh rămâne zeul național care a învins, care a îndepărtat divinitățile locale ca să dea aleșilor săi pământul făgăduit. Israelitii nu iau de altfel nicio hotărîre importantă care să nu-i fie cunoscută: vor trebui chiar să stăruiască pentru a obține să fie guvernați de un rege, și Iahveh e acela care îl arată pe

Saul lui Samuel, ca pe omul predestinat. Dar, recunoscându-l numai pe el ca zeu, cinstindu-l ca pe cel mai puternic dintre zei, ei socotesc totuși că idoli canaeni sau fenicienii posedă un fel de putere magică, un fel de înrâurire sumară care se oprește, în principiu, la marginile teritoriului lor. Apoi, ei văd în acest zeu mic care-i ocrotește în deosebi, un ideal de dreptate. Iahveh judecă fără părtinire. Dacă sunt bătuți de vrăjmași, înseamnă că au săvârșit o greșală și că Iahveh îi părăsește. Dacă cel drept e persecutat, după cererea batjocoritoare a lui Satan, și dacă se chinuiește peste măsură, înseamnă că Iahveh l-a pus la încercare. Dar, ispășirea odată trecută sub puterea îngerului rău, Iahveh îl va răsplăti din nou pe vinovat cu toată dărnicia.

Cultul ce i se cuvine e întocmit din sacrificii, din ofrande și din practici minuțios de formaliste. Israelitul sărbătorea prin bucuria procesiunilor și a jertfelor anumite zile când se solemniza munca agricolă, serbări ale pâinii fără aluat pentru secerișuri și tabernacole pentru culesul viilor, anumite serbări de asemeni, mai mult spirituale, cum ar fi de pildă Yom Ka Kipurim, ziua iertărilor, sortită postului și ștergerii păcatelor. Simbolul, punctul central, și vizibil al acestui cult trebuia să fie chivotul de legi, un fel de cutie portativ deasupra căruia doi heruvimi își întindeau aripile de aur, în care se găseau închise tablele legii și pe care Israelii le transportau uneori cu ei în toiul luptelor, ca semn și prezență însăși a lui Iahveh. Mai târziu, cultul se centralizează. David își face din Ierusalim capitala sa, iar Solomon își clădește templul aci. Această centralizare a regalității și a sacerdoțiului întărește și mai mult caracterul național al lui Iahveh.

Totuși, acest ideal de dreptate care tindea din ce în ce mai mult să-l caracterizeze pe zeul lui Israel, va trebui să se precizeze și să aibă urmări de cea mai

mare importanță. Aceasta va fi opera Profetilor. Profeti, mai cu seamă la început, au declanșat o reacție foarte puternică împotriva formalismului acestui cult, ducând o campanie plină de asprime împotriva nedreptăților sociale. Ei nu se temeau să facă să treacă exercitarea legii morale înaintea ceremoniilor rituale. Isaia îl făcea să vorbească pe Dumnezeu însuși: „Ce voi face cu mulțimea sacrificiilor voastre? zice Eternul. M'am săturat cu berbecii și cu grăsimea vacilor voastre... Incețați de-a mai aduna ofrande de prisos. Sufletul meu urăște serbările voastre. Învățați să faceți binele și căutați numai dreptatea...” Nu șovăiau să se ridice în numele lui Iahveh, cu o elocvență pe care veacurile n'au fost în stare s'o îlpsească de strălucire, împotriva abuzului de putere și a goliciunii de inimă a celor bogăți. Ieșind din caverna sa grav, posomorît, cu funia strânsă în jurul coapselor, Profetul, „nabi”, cobora în numele celui Etern să-i judece pe regi. Ilie se ivește înaintea lui Ahab, îl tratează de hoț și ucigaș, îl vestește că-i vor linge câinii sângele și că regina Iezabel va fi sfâșiată de o haită, întrucât amândoi au pe conștiință uciderea lui Naboth al lui Jizreel.

Dreptatea însă nu e limitată la anumite categorii de fapte și nu e stăvilită de nicio frontieră. Ea trebuie să se dovedească egală pentru toți, în orice loc. Zeul care o întrupează trebuie să aibă tendința, în spiritul credincioșilor săi, de a deveni universal. Iahveh se transformă foarte mult din această clipă și transformarea va lua sfârșit atunci când încercările și lungul surghiun vor fi făcut să se răzvrătească poporul, umplând sufletul nevoiașilor cu o puternică dorință de libertate și de revanșă. Din acest moment, Israel îl socotește zeu unic nu numai pentru regatul său, ci pentru întregul univers, mai presus de toate celelalte divinități, cari pe vremuri fuseseră zei, dar mult mai

slabi decât el, și cari acum nu mai sunt decât simboluri ale aurului și argintului și nu mai au nicio realitate substanțială. Un Profet va declara chiar că păgânii îl adoră pe Iahveh fără să știe, sub masca zeului lor particular. Aci intervine o nuanță ciudată, care constituie pecetluirea însăși a monoteismului iudaic. Iahveh, întrucât a devenit zeu universal, nu rămâne mai puțin zeu național. Hotărit, el e atotputernic, mult mai îndepărtat de om ca altădată: nimeni nu-l consultă, toți se supun legii pe care el a întocmit-o. Totuși, el nu e numai zeul care trebuie să domnească asupra lumii, ci zeul jidov care se cuvine să cheme neamurile la el, zeul pe care Israel e însărcinat, prin predilecție divină și alegere eternă, să-l facă cunoscut omenirii întregi. El e zeul jidov al universului. Cei din urmă Profeti au sfârșit prin a recunoaște că ziua lui Iahveh va răsări pentru Israel. În ziua aceea cultul va fi purificat, religia universalizată; trimisul lui Iahveh, Mesia, domn al păcii, îl va fi salvat pe Israel; fierul nu va mai sluji pentru arme, ci pentru pluguri; războaiele se vor fi încheiat; și neamurile vor urca pe Muntele sfânt, spre Ierusalim.

Acest zeu atotputernic trebuia fără înconjur să fi creiat lumea și cosmogonia iudaică, ce se găsește întregă în Geneză, unde se povestește în ce chip s'a împlinit această creație. La început, Dumnezeu a făcut ca universul să se smulgă din neant în șase zile; în a șaptea zi, s'a odihnit. L-a creiat pe Adam, bărbat, după chipul său, dându-i putința să stăpânească toate celelalte făpturi, apoi din coasta lui a făcut-o pe Eva, cea dintâi femeie. I-a așezat pe Adam și pe Eva în Paradisul pământesc, oprindu-i să mănânce din rodul copacului vieții, dar Adam, după îndemnul Evei care fusese ispitită de șearpe, a călcat porunca. Dumnezeu i-a alungat pe amândoi, osândindu-i pe el să-și

câștîge pâinea în sudoarea frunții, pe ea să nască prunci în dureri. Oamenii se înmulțiră, apoi cel Etern, văzându-le răutatea, hotărî să-i piardă. Totuși, Noe, putu obține din parte-i milostivirea; construi o corabie, scăpă de potopul care inundase pământul, ajunse pe culmea muntelui Ararat și oferi un sacrificiu, în timp ce Dumnezeu făcu din nou legătură cu omul, primind ca semn în văzduhuri, curcubeul. Mai târziu, Dumnezeu i se arătă lui Abraham, făgăduind lumilor viitoare întreaga țară dintre Nil și Eufurat. După îndelungă vreme, reînoi această făgăduială în fața lui Moise, adăogând că avea să-l ocrotească pe el și poporul ales.

În cadrul acestei religii, ce devine omul după moarte? Ideia supraviețuirii e în realitate legată aci de ideia pe care și-o făcea Israel despre Iahveh și urmează o evoluție paralelă. Soarta care îl așteaptă personal pe Israelit, a fost așezată la început pe al doilea plan. Iahveh, după cum am văzut, e ocrotitorul colectiv al poporului. În acest chip se interesează de gruparea omenească mai mult decît de om însuși, sau în orice caz, se interesează de om ca făcând parte din grupare. Omul primește pe pământ răsplata sau pedeapsa faptelor sale, beneficiază ori păgubește după atitudinea generației sale: mort, încetează de-a mai simți asupra-i imediata ocrotire a zeului. Iahveh nu-l mai cunoaște. Această concepție trebuia de altfel să se transforme în cernerea veacurilor.

Atunci când Israelii constituiau încă un ansamblu de triburi nomade, ei credeau în „îndoit“, care reproducea într'un fel de spectru fluid aparența însăși a trupului. Acest „îndoit“ era independent de trup, trăia și după moarte și rămânea, cel puțin pentru cîtăva vreme, în legături de sensibilitate cu cadavrul. Putea deveni îngăduitor sau temut pentru cei vii. În mormântat

după toate riturile, înconjurat de provizii de arme, de bogății, mortul își prelungea în chip nelămurit viața pământească, interesându-se de soarta urmașilor și de cele întâmplate în neamul său. Lăsat fără îngropăciune și uitat, el devenea primejdios și putea să-și reverse fireasca răzbunare împotriva celor ce-l părăsiseră. Această credință primitivă se va perpetua atunci când Israelitii vor deveni un popor sedentar și va explica cultul datorat morților, anumite prescripții legale și riturile particulare la înmormântări. Cultul consta în ofrande periodice. Regulamentele interziceau pe de-o parte să fie lăsat osânditul să-și petreacă noaptea în locul unde fusese executat. În sfârșit, d. Lads a dat, asupra anumitor practici funerare, pe cari le socotește justificate prin grija „de-a se rupe definitiv cu spiritul mortului”, deslușiri foarte curioase: părinții defunctului, de pildă, își sfăștau îmbrăcămintea, de teamă ca nu cumva ea să fi fost îmbibată de influența mortului, închideau ochii celui dus dintre vii la cel din urmă răsuflet, pentru ca „îndoitul” să nu scape mai înainte ca trupul să fi fost dus la groapă, și pregăteau un ospăț pentru vecini, ca să evite primejdia de-a mai stârni încă spiritul cu bucatele așezate la masă.

Acest „îndoit”, deși încă legat de trup printr'o rămășiță de sensibilitate, - mutilările cadavrului au un înțeles de suferință reală impusă morților, - coboară în Scheol, regatul inferior, unde oricine își reia, în alt chip, existența de pe pământ, și unde toți se găsesc grupați în triburi, în familii și rămân sclavi sau stăpâni. Nimic nu-l deosebește pe virtuos de cel încărcat de păcate; și unul și altul și-au primit sus răsplata sau pedeapsa. Ei pot, deși rareori, să scape de îndepărtatele urmăriri, fie din porunca lui Dumnezeu, pentru a retrăi, - cel Etern, la rugămîntea lui Elie, dăruiește suflet trupului unui fiu al văduvei din Sarepta, - fie prin practici de

magie ca să apară în ochii celor vii: Samuel, evocat de pîtonisa din Endor, i se arată lui Saul. Pot chiar, ca în acest din urmă caz, să prezică viitorul. Găsim aci o corelație cu concepția babiloniană de dincolo, unde omul va trebui să ducă o existență nelămurită, după ce și-a primit aiurea răsplata, dar viziunea lui Scheol păstrează un știu ce seninătate superioară, fără suflete transformate în cucuvele, fără zeiță cu cap de leu.

Această noțiune a lui Scheol trebuia să se întunece. Iahveh devenit zeu național, zeu unic al lui Israel, nu putea într'adevăr, să împărtășească cu defuncții cultul credincioșilor săi. Rezultă de aci o oarecare dare înapoi în ceiace privește desvoltarea unei concepții morale. Israelii inaugurară un Scheol mai trist, mai letargic, în care sufletele trăiau într'un fel de ațipire foarte mult apropiată de neant, plutind chiar în innăbușirea ființei, supuse unor condiții care nu mai justificau întru nimic sacrificiile. Mai târziu, dacă nu chiar foarte târziu, o nouă revoluție se desenează. Istoria, într'adevăr, da o desmîntire foarte frecventă afirmației după care cel drept primea încă fiind în viață răsplata în legătură cu virtuțile sale. Foarte adeseori, Israel asista la triumful o braznic al păcătosului, la chinurile tăcute ale celui nevinovat. Exemplul tragic al Macabeilor a fost o lovitură pentru imaginație. Pe de altă parte, ideile elenice asupra nemuririi sufletului începeau să se infiltreze în Palestina. Iahveh devenind zeu universal trebuie să domnească în acelaș timp asupra morților ca și asupra celor vii și să întindă dincolo de agonie răsunetul faptelor omenestii. S'a început prin a se admite că cei drepti trăiau în amintirea lui Dumnezeu, apoi li s'a admis adevărata nemurire. A intervenit teoria judecății. Dar vechea concepție ebraică legată de viață, de materie, de bunurile ce pot fi atinse, n'a desarmat: învierea va fi trupească, cei drepti vor învia în carnea lor ca să

fa parte la triumful final al lui Israel. Mântuirea neamului nu exclude de-acum înainte mântuirea individului.

Această vedere nouă n'a fost totuși acceptată de toți Iidovii. Un oarecare număr au rămas partizani ai principiului unei răsplătiri imediate și al unui destin colectiv, chiar cu prețul nedreptății: „Cu atât mai rău pentru omul cucernic care cădea într'o epocă de necredință, va scrie Renan; el îndura ca și ceilalți nenorocirile publice, urmare a necredinței generale“. La începutul erei noastre, Fariseii susțineau doctrina învierii, iar Saduceii se rosteau împotriva oricărei vieți viitoare. Chiar și astăzi o mare parte dintre Iidovi socotesc că viața eternă ar fi un dar de prisos, și tocmai pentru aceasta nădăjduiesc mai mult la o fericire pământească, îngăduită prin bunătatea lui Dumnezeu, nădejde asupra căreia păstrează însă anumite rezerve.

Cucerirea Ierusalimului de către Titus, în anul 70, a dat naștere marelui împrăștiere a lui Israel în lume. Dar în acest timp Creștinismul își luase avânt.

X

CREȘTINISMUL

Religie de mântuire, Creștinismul se poate reduce, în liniile lui mari, înaintea schismelor ce l-au sfâșiat, la tema următoare: întrucât omul nu s'a supus voinții lui Dumnezeu în Paradisul pământesc, e despuiat de întăile lui însușiri și întregul neam omenesc duce în spate povara acestui păcat original. Dumnezeu, totuși, voind să-i mântuiască pe oameni, a prevăzut izbăvirea sortită să răscumpere omenirea vinovată și operată prin sacrificiul sângeros al Fiului său. Isus-Cristos, întrupare a celei de a doua persoane din Sfânta Treime, a cărui ivire a fost prezisă de Prooroci, a fost răstignit, după ce a întocmit Biserica ce-și continuă opera pe pământ; Biserica e societatea creștinilor uniți prin aceeași credință, primind aceleași taine, supunându-se aceluiași autorități religioase; omul posedă liberul arbitru, se poate mântui tot atât de bine prin faptele sale ca și prin credința sa, și să se bucure de mijlocirea sfinților: el participă, prin Eucharistie, trupul și sângele lui Cristos, în care se reînnoiește sacrificiul Patimei, la misterul Izbăvirii; după moarte, e supus Judecării lui Dumnezeu și primește o răsplată sau o pedeapsă care au același caracter de eternitate; la sfârșitul veacurilor, o judecată generală va urma după învierea trupului.

Religia creștină pune trei probleme: problema lui Isus, problema originilor Bisericii, problema tradiției Bisericii. Vom căuta s'o deslușim pe scurt pe fiecare în parte.

*
*
*

Poporul evreesc trăia de multă vreme în friguri. Dezastrele, exilul, îl copleșiseră, plecându-l asupra lui însuși și asupra amintirii gloriei apuse, dar și asupra nădejzii că, prin istoria și credința lui, avea să ajungă la un triumf final. El știa că zeul său nu-l va părăsi în gheena socială. Opera Macabeilor putea să se prăbușească: ivirea lui Mesia flutura în visurile lui avide, a lui Mesia care, precedat de Elie, trebuie să scape Ierusalimul, să-i restabilească domnia pe pământ. O astfel de așteptare, sortită să chinuiască întregul gând evreesc, se exterioriza periodic în revolte violente împotriva puterii romane, revolte pururi înăbușite. Cea mai mare parte dintre cei ce puneau preț pe ivirea lui Mesia, și-l înfățișau într'adevăr ca pe un liberator strivindu-l sub călcâi pe străin. Gustul materialist al lui Israel se regăsește aci generator de dezordni. Un grup de credincioși, Zeloții, îndemnau la nesupunere. Alții, ca de pildă fariseii, îndărătnici păstrători ai legii, cazuiști cicălitori, neasemuit de influenți la Ierusalim, nu încuviințau pornirile acestor agitari, striviți de îndată ce se iveau, și cari își închipuiau că vor fi actorii tragediei ce se pregătea. Intreprinderile înăbușite, ca aceia a lui Iuda Gaulonitul, n'au făcut să sporească mai puțin credința în aceia care, într'o zi, avea să primească sprijinul divin. Convorbiri aprinse în sinagogi, agitații pe străzi, răsuflete de flacără în inimi. Atmosfera devenea greoaie, neliniștită, încărcată de mânie și de presimțiri, străbătută uneori de ciocniri de arme.

Isus își începu propovădurea către al treizecilea an al erei care trebuia să porceadă dela el. Primise botezul lui Ioan, pe care îl va arăta ca pe Elie reintrupat. Ceea ce știm despre el se găsește în Evangheliile și în Epistolele Apostolului Pavel, dar aceste opere fiind culegeri de edificare mai mult decât biografii, nu îngăduie să se poată întocmi o istorisire cronologică a vieții sale. Ce vedem totuși în ele?

El propovăduia Impărăția lui Dumnezeu. Propovăduia un Dumnezeu al iubirii după un Dumnezeu al dreptății. Aducea revelația marelui îndatoriri omenești: cinstirea lui Dumnezeu prin curățenia vieții lăuntrice, socotirea lui Dumnezeu ca Părinte al oamenilor, frați între ei. Sfărma astfel formalismul, temerea și ura. Căuta de altfel deslegarea unor probleme nu sub unghiul național, ci din punct de vedere universal. Având conștiința vocației sale mesianice, el făcea să se lumineze cadrul convențional întrezărit de Prooroci. Iidovii așteptau distrugerea legilor romane, și iată ce spunea el: „Fericiți iubitorii de pace!”, îndemnându-i astfel să-și plătească tributul față de Cezar. Iidovii își imaginau un Ierusalim transfigurată, devenit capitala lumii, odată cu învierea drepturilor lui Israel. Și iată că el chiamă toate neamurile să să bucure de cuvântul bun, să soarbă din apa scoasă din puț de Samariteancă, în timp ce propovăduia ruina Templului. Și vechiul vis materialist al lui Israel se spiritualiza prin El.

Isus expunea credința nouă în parabole care au încântat generații. Intovărășit de cei doisprezece apostoli aleși dintre pescari, oameni pașnici din ținutul Tiberiadei, colinda drumurile, vorbea în sinagogi, cobora printre umilii săi prieteni, sta la masă cu oamenii de afaceri, și crinul, barca, vița, totul la el era un pretext pentru ficțiuni, deschizând perspective morale infinite. El arăta în Samarinean pe adevăratul aproape, în săracul

Lazăr pe cel care se bucura de bunătatea lui Dumnezeu. O neasemuită poezie întreținea în cuvântările lui o prosopelune fără sfârșit. Povestea fiului risipitor a înduioșat poate multe inimi, aceia a lucrătorilor dela ceasul al unsprezecelea a înăbușit multe temeri, iar opaițele fecioarelor înțelepte și ale fecioarelor nebune mai pâlpaie încă, aimbol minunat, în închipuirea oamenilor. Scene repezi au trezit pentru veacuri imagini vii: el o învia din morți pe fca lui Iair, o ierta pe femeea păcătoasă, binecuvânta dinarul văduvei, o lăsa pe Maria Magdalena să-i verse pe picioare urna cu miresme. Dar, în acelaș timp, se ridica cu o temută energie împotriva rigorismului miop, împotriva interpretării înguste a sabbatului, îi exalta pe săraci, îi osândea pe bogai, alunga cu pleasnă de bici pe vânzători din Templu, vestea judecata supremă și spunea că avea să se întoarcă în curând pe deasupra norilor ca să-i judece pe oameni.

Propovăduirile lui I-au înduioșat pe preoți și anumite grupuri de iudovi. Venit la Ierusalim, a intrat în oraș călare pe un asin, înconjurat de discipolii săi cu ramuri verzi în mâini și strigând: „Osana Fiul lui David!“ Trădat de unul dintre apostoli, Iuda Iscarioteanul, a fost dat pe mâna Sanhedrinului, Osândit la moarte de marele preot Calafa, și-a văzut osânda întărită de Pontius Pilat, procuratorul Iudeii, delegat al autorității romane. A fost răstignit între doi tâlhari. Discipolii îngroziți, au fugit. Dar femeile ducându-se în zori la mormânt, I-au găsit gol. Maria-Magdalena I-a zărit după aceea, în grădină, și a strigat: Rabbî! (Stăpâne!). Lucrurile luau cu totul altă întorsătură.

Critica modernă a studiat în amănunțime Evangheliile. Nu-i voi arăta aci decât numai pe reprezentanții cei mai autorizați ai exegezel franceze. În Școala ortodoxă Grandmaison și P. Lagrange au adus, menținând tradiția catolică, o reînfrînare a metodei. Guignebert

și Loisy, cari au intrupat școala radicală, n'au acceptat ca istorică în povestirea Evangheliilor decât arestarea și crucificarea lui Isus, fără ca, de altfel, să-și menajeze rezervele. Goguel, care aparține școalei protestante, slujit de o vastă erudiție, acordă textelor evangheliice mai multă soliditate. Pe de altă parte, într'o teză sumară, ca urmare a mărturiilor contemporane în legătură cu începuturile Creștinismului, Dr. P. L. Couchoud ajunge la încheierea nelistoricității lui Isus, care ar fi un zeu progresiv umanizat. „Să lăsăm omul, scrie el, și să păstrăm zeul“.

* * *

Data fiind învățătura lui Crist, în ce chip s'a manifestat activitatea Bisericii? Se cuvine să ne oprim aci la opera Sfântului Pavel, care a luat o parte covârșitoare la pregătirea ei prin elaborarea doctrinei Crucii și prin propovăduirea Evangheliei către Păgâni.

Saul, originar din Tars, și care trebuia să se numească după convertire Paul, a început prin a-l persecuta pe creștini, apoi s'a transformat pe de-a întregul printr'o nălucire care l-a culcat la pământ pe drumul Damascului. Neobosit propovăduitor al Evangheliei, a străbătut Asia Mică, Grecia, s'a dus la Roma, a scris numeroase și substanțiale epistole către primele comunități creștine și a furnizat de asemenea documente de cea mai mare importanță asupra clipelor inițiale ale Creștinismului.

A fost Apostolul iubirii întru Cristos și al justificării prin lege. A făcut ruptura între legea mozaică, pe care socotea s'o distrugă prin moartea lui Isus, și noua Lege, între întreg vechiul formalism ritual și instaurarea nouă a vieții lăuntrice. Doctrina sa, sprîsnită pe păcatul original și pe izbăvire, a pregătit tezele teologiei viitoare.

Crist s'a născut, a suferit, a murit pentru oameni. Prin el omul poate de aci 'nainte să se salveze unindu-se cu sacrificiul său, nu prin merite sau prin fapte bune ca pe vremea anterioară dramei Calvarului, ci prin credința în mântuire. Această credință necesară și îndes- tulătoare ne este înlesnită gratuit de Dumnezeu. Unirea omului cu Isus Cristos: se cuvine ca omul să trăiască în Crist, să învieze în Crist: „Eu trăiesc, scrie el, un Crist trăiește în mine... Vom fi mântuiți prin Milostivire și prin Cruce“.

Dar dacă legea jidovească e curmată, legea nouă trebuie să fie propovăduită tuturor neamurilor. Pavel se isbește aci de comunitatea din Ierusalim, rămasă încă legată de anumite practici evreești. Dar el pornește cu îndrăzneală în lumea păgânilor și le face cunoscută vestea cea nouă. Momentul e prielnic. Această febră mesianică ce l-a chinuit pe Israel, se aprinde, prea puțin diferită, în întreaga lume mediteraneană. Mulțimea oamenilor, obosită de atâtea transformări, grea de atâtea experiențe religioase, aștepta un mântuitor. Păgânii înclinau bucuros spre un fel de monoteism, spre religiile mântuirii ce le erau oferite de Orient. Un mântuitor? Nu i se dăduse titlul acesta lui August? Terenul părea de altfel mai prielnic la popoarele politeiste decât la Jidovi. Ideia unui om, fiu al lui Dumnezeu, trebuia să-i mânănească pe Jidovi, al căror monoteism s'a desvăluit totdeauna foarte umbrat. Păgânii, dimpotrivă, imbibăți de istorisiri mitologice, nu puteau să se mire că un zeu putea să aibă un fiu printre oameni. Pe de altă parte, persoana însăși a lui Crist aducea un element de claritate: zii mântuirii din religiile orientale aparțineau legendelor, aventurile lor omenești amestecându-se cu cele ale Demetrei sau ale lui Osiris. Care era realitatea lor? Ori era vorba, de astădată, de un zeu pe care propovăduitorii lui îl văzuseră, care stătuse de vorbă

cu prieteni încă în viață. Câți dintre păgâni, dintre săraci, dintre sclavii înduioșați de condamnarea evanghelică a bogatului sgârцит, îl ascultau fără surprindere, cu simpatie, pe Pavel din Tars, omulețul acesta suferind și inflăcărat, chinut de neastâmpăr și de geniu, care le aducea numele, amintirea imediată, chipul însuși al acestui „zeu necunoscut“, pe care îl adorau până aci fără să-l cunoască?

Noua religie s'a răspândit cu iuțeala fulgerului, dar era vorba mai cu seama, pentru credincioșii grupați în mici comunități, de o simplă pregătire cucernică întru apropiata venire a Judecătorului. Dar anii trecură și Crist nu se mai ivea deasupra norilor. Trebuia să se întocmească un sistem, să se clădească o Biserică, să se aștepte cu răbdare ivirea îndelung prelungită. Și această Biserică, înaintând prin veacuri, tu sfâșiată de schisme.

* * *

A fost la început o destul de lungă perioadă de speculații metafizice. Importante probleme, care nu se înfățișau în spiritul acelor ce priveau sfârșitul lumii ca de neînlăturat, se puseră începând din secolul al II-lea. Dogmele se elaborară și ele în incinta Conciliilor. Unul din marii teologi ai acestei epoci a fost Sfântul Augustin, care a subliniat interesul chestiunilor fundamentale, ca acelea ale iertării. În această atmosferă de discuții speculative, prima schismă trebuia în mod firesc să ducă la cearta în legătură cu o teologie pură. În realitate era vorba, în disensiunile ce s'au agravat neconținut între Bisericile din Occident și Orient, de o profundă opoziție de caracter. În fața Bisericii din Roma, organizatoare, moștenitoare a tradițiilor Imperiului, îndemănatecă în precizările juridice, Grecii apăreau ca roștitori neobosiți, cuprinși de o îndărătnică dialectică.

Pe de altă parte, transferarea la Constantinopol a scaunului Imperiului îi înclina să considere că autoritatea religioasă se deplasase odată cu puterea civilă. Ei îi reproșau Romei, în răstimpurile măruntelor încăerări, de-a le fi impus celibatul preoților, de-a nu se cânta Aleluia în timpul postului, de-a se mânca pâini azime, — dar ruptura era consumată atunci când refuzară să admită, ca Latinii, că Sfântul Duh era una cu Tatăl și cu Fiul. Leon IX aruncă anatema asupra lui Mihail Cerularius, patriarhul Constantinopolului, și legații săi, așezând actul de excomunicare pe altarul Sfintei Sofii, își scuturară sandalele pe lespezile pragului, strigând: „Dumnezeu să ne judece!“.

Biserica ortodoxă, despărțită astfel de Biserica romană, a stabilit o ierarhie, o disciplină, care erau numai ale ei. Autorități unice a Papei i-a substituit responsabilitatea împărțită cu Consiliul ecumenic. Cei patru patriarhi ai Constantinopolului, Alexandriei, Antiohiei și Ierusalimului, îi călăuzesc împreună pe credincioși. Din punct de vedere esențial, acel al doctrinei, ea lasă să se înțeleagă că mântuirea se poate cuveni prin faptă, dar îndepărtează amestecul sfinților odată cu vânzarea îngăduințelor. A păstrat aceleași taine ca și Biserica romană, dar împarte Euharistia sub cele două specii. Din punct de vedere disciplinar, acceptă căsătoria preoților, dar el interzice a doua căsătorie, și recunoaște instituția monahică. Din punct de vedere liturgic, în sfârșit, întrebunțeză la ceremonii limba națională. Așadar, ieșea din schismă mai mult printr'o chestiune de formă.

Evenimentele politice, cucerirea turcă, îi stânjenea dezvoltarea în țările de unde își trăgea obârșia. Pe de altă parte, ea s'a întins în Bulgaria, în Serbia, în Rusia. Foarte conservatoare, prelungind rituri foarte vechi în ceremonii somptuase, e oarecum prea bătoasă

în sfințenia ei, apărând fastuoasă și întru câtva ne-mișcată.

Evul mediu, - din nenorocire plin de prea multe ruguri, de prea multe torturi, de prea multe superstiții, dar pentru un moment realizând această mare patrie spirituală care e creștinătatea, - a fost străbătut de două curențe profunde, unul înfățișând o vastă efortare intelectuală, celălalt manifestându-se printr'o dărnice suflerească.

Mișcarea intelectuală s'a manifestat la început printr'o încercare de compromis între liberă cercetare și credință, apoi, ceva mai târziu, printr'o încercare de sinteză a filosofiei antice și a dogmei. Scot Erigène, în al IX-lea secol, cu o lărgime de vederi admirabilă, a trasat tabloul devenirii universale, afirmând că orice conflict între rațiune și revelație nu poate să fie decât aparent. În secolul al XI-lea, sfântul Anselm a căutat să dea, în legătură cu existența lui Dumnezeu, o dovadă inițială, rămasă celebră. Dar marele nume care a răsărit din mulțimea teologilor medievali e acela al sfântului Toma (1227-1274), care a încercat să concilieze dogma cu doctrina lui Aristot. Opera lui principală o constituie *Rezumatul*. Mulțumită unei dialectici îndemânate, el împacă cu gândul creștin anumite principii de aristotelism, utilizând teoriile arabe și ebraice și îmbogățind astfel teologia cu un aport filosofic a cărei importanță e considerabilă.

Mișcarea mistică a fost reprezentată colectiv prin crearea marilor ordine monastice, individual prin măștrii eminenți ai ascezei. Sfântul Francisc din Assise a strălucit ca o flacără pură de dragoste divină, un fel de Crist al Evului Mediu, una din figurile cele mai atrăgătoare ale umanității, călugăr exotic care a primit pe muntele Alverno stigmatele crucificării și a redeschis, în aceste vremuri de silogisme, izvoarele, înde-

lung secate, ale naturii. Se cuvine să-l numim de-ase-
menî pe inițiatorul misticismului german, pe Eckart
(1266-1327) „preafericitul“ care tindea la unirea cu
Dumnezeu prin metoda intelectuală; pe Ruysbroeck
Admirabilul (1294-1371), autorul *Incoronării Nunților
spirituale*, care, retras în mănăstirea din Groendaël, a
descriș treptele ascensiunii mistice: pocăința, urmărirea
Spiriului, neființa prin Dumnezeu; pe sfânta Tereza
(1505-1582), în același timp călugăriță plină de extaz
și organizatoare de un simț practic remarcabil; pe
sfântul Jean de la Croix (1542-1591), care a vorbit
mînnunat despre încercări și despre triumf, despre noap-
tea sufletului și legătura cu Dumnezeu. Se cuvine de-
asemeni să-i amintim pe toți călugării cari, în mănăs-
tiri, își împrăstiau sufletul la picioarele însângerate ale
Mântuitorului.

Astfel, simbolizând cele două înalte aspecte ale a-
cestei epoci, glasul lui Thomas d'Aquino se ridică, în
plină strălucire a scolasticei, în Universitatea din Paris
și, printr'un crepuscul al secolului al XIV-lea, *Imitația
lui Iisus Christos* își aprinde opaițul blând și melancolic.

Totuși, Biserica se strecura spre abuzuri administra-
tive și scandaluri interioare. Luptele Papilor și anti-
Papilor, traficul de indulgențe, strălucirea puțin apos-
tolică a curții pontificale, impuneau o reformă. Roma
o făgăduia. Luther a fost acela care a provocat-o.

Călugăr augustin, pătruns de doctrina sfântului Pavel,
Luther a intrat în conflict cu papalitatea pe tema vân-
zării indulgențelor. Inflăcărat, de-o îndrăzneală neșovă-
elnică, de-o elocvență turburătoare, gras și voinic, era
temut în acelaș timp prin mistică și speculație. Favo-
rizat de decăderea papalității, de istovirea unei scolas-
tici în agonie, de atenția îndreptată spre studiul Bibliei,
de râvna de neatarnare a principilor, lupta lui cu
Roma s'a lărgit într'un conflict general, atingând Biserica

însăși. Alungat din țară, Luther a opus o întreagă doctrină doctrinei oficiale, trezind o mare mișcare de opinii.

El socotea că Roma făcuse să devieze doctrina lui Crist. Substituia autorității generale a Bisericii autoritatea personală a credinciosului. Declara că știința religioasă nu se găsea în deciziile pontificale, ci exista întreagă numai în Biblie. Propovăduia justificarea prin credință, condamna instituția monastică, fondată pe justificarea prin faptă, odată cu indulgențele, cu purgatoriul, cu amestecul sfinților. Nu recunoștea drepturile scolastice în controlul credinței prin rațiune. Nu păstra dintre taine decât botezul, și Euharistia sau trupul și sângele lui Crist, se amesteca cu pâinea și cu vinul fără să le suprime. Așa a decretat el individualismul credinței și primatul Scripturii. Era o schismă asupra problemelor de fond.

Calvin a fost cealaltă figură a Reformei, mai sumbră, mai absolută. A stăruit asupra dogmei predestinării, declarând că Euharistia nu e decât simbolul lui Crist.

Ca să combată Reforma, Soborul celor trezeci (1546-1563) a întreprins o definiție completă a dogmei. Protestantismul de esență individualistă a evoluat necesar în secte numeroase. Cult, spirit, totul în el se opune Catolicismului. Acela care, venind să viziteze neasezuitele biserici italiene, urca pe străzile înguste, atât de evocatoare în legătură cu trecutul, și pătrunde în catedrala Sfântul Petru, în acest templu grav și gol, simte profund că e vorba aci de două lumi.

Biserica catolică și-a continuat dezvoltarea proprie, accentuându-și spiritul de autoritate, - Syllabus, infailibilitate pontificală, - caracterul de universalitate, - hirotonirea episcopilor de culoare, - și mai cu seamă după Leon XIII, politica sa socială. În cernerea fiecărui veac,

ea a trebuit să-și apere doctrina împotriva disensiunilor interioare sau atacurilor din afară: în veacul al XVII-lea împotriva jansenismului, în secolul XVIII-lea împotriva filosofiei enciclopediste, în veacul al XIX-lea, împotriva liberalismului. Cea din urmă tendință care a amenințat-o în integritatea ei a fost, la începutul acestui veac, aceia a modernismului, care se baza pe cele două principii ale evoluției și simbolismului. Moderniștii revizuiă întreaga cunoaștere a divinului și istoria însăși a Bisericii; ei socoteau că în caz de conflict între tradiția creștină și știința modernă, trebuia să se adapteze tradiția la știință. Această erezie intelectuală a fost condamnată de Pius al X-lea.

* * *

Cu gând parcă să realizeze profeția fondatorului său, Creștinismul a fost judecat în diferite chipuri: Clemențeau a putut vorbi la tribună despre „acest mare fenomen al Creștinismului care împovărează istoria”, atunci când Taine vedea în el perechea de aripi de cea mai mare trebuință omului ca să se poată ridica deasupra pământului. Cadrul acestui studiu exclude o polemică de acest fel. Dar, dincolo de Thomas d'Aquino și de Ruysbroeck Admirabilul, dincolo de Mihail Cerularius și de Luther, dincolo de diviziunile doctrinale, rămâne personalitatea însăși a lui Isus care dă toată tăria și tot înțelesul acestei vaste mișcări religioase. A lăsat milioane de credincioși o regulă de morală, o lumină de eternitate. A lăsat omenirii întreaga nălucire a Fiului Omului, așezat pe marginea puțului lui Iacob, vestindu-i Samaritencel instaurarea cultului pur și adorația Tatălui în spirit și în adevăr.

XI

ISLAMISMUL

Islamismul e cea din urmă religie fondată pe planeta noastră. Ea oferă un timp de pur monoteism. Și poate tocmai fiindcă e relativ recentă, ne îngăduie să urmărim, într'o clară lumină istorică, pricinile nașterii și etapele dezvoltării sale. Și tocmai fiindcă e monoteistă, ne îngăduie iarăși să constatăm, în chip desăvârșit, înrâurirea unui om în recunoașterea unui zeu unic de către mulțime. Dar religia, sau după cuvântul însuși al profetului ei, practica ascetismului monastic, e înlocuită prin exercițiul sfânt și nu ne îngăduie comparații folositoare cu progresele religiilor anterioare: credința neclintită. Ia ea, se găsește de cele mai multe ori în forța armelor.

Apariția ei este opera unui om de înaltă valoare, de o extremă energie, diplomat foarte îndemânat în același timp, profund sincer, dar bolnav și vizionar. Tăria trebuia să-i vie din faptul că doctrina sa răspundea posomoritelor și grabnicelor aspirații, în timp ce prezicerile sale nu puteau decât să exalteze orgoliul național. În afară de asta, Arabii primitivi recunoșteau foarte bine, pe lângă copacii și pietrele pe care le venerau, un oarecare număr de divinități, ca Allah, care întrupa forța cuvenită divinităților fecundități, domnind într'o largă măsură în Asia occidentală, ca zeul pământean Hobal,

sau zeul ceresc Shameh, ca de asemenea, stelele Pleiadelor, dar toate oraşele, păstrându-şi zeul particular, socoteau pe Alah ca zeu suprem. Era aci o vagă schiţare monoteistă, o tendinţă deja afirmată spre concepţia unui zeu, nu numai superior, ci unic.

În realitate, către secolul al VI-lea, religia arabă slăbise de îndelungă vreme, diluându-se. O lume de plăceri şi de poezie domnea peste cetăţi, până şi la nomazii din marile nisipuri: cu toată solemnitatea serbărilor cari, în fiecare an, umpleau Meca de pelerini şi de entuziasm, s'ar părea că vechea credinţă în zei s'a uzat pe încetul. Pe de altă parte, o aruncătură de ochi asupra geografiei spirituale în aceste regiuni, poate lesne arăta că religiile creştine şi ebraice, amândouă monoteiste, ocupau districte arabe destul de întinse. Spre apus, foarte aproape de Abisinia, Creştinismul făcuse progrese importante. Spre miază-noapte, în câmpiile semitice, el se găsea ocrotit de suveran. În oazele din sud, triburi nomade adoptau chiar religia nouă. În Arabia, comunităţi iudoveşti se arătau active şi hotărâte. Câte puţin pretutindeni, spirite neliniştite sau preocupate de ideal, simţeau trecând peste conştiinţele sterile acelaş vânt arzător al unei regenerări misterioase, al unei reîmprospătări a sufletelor.

În această ţară şi în această atmosferă s'a născut Mahomed în anul 570, la Meca, depinzând atunci de tribul Koreişitilor, oraş a cărei veche zeiţă era Manat şi al cărui templu, Kâ-bâ, ascundea două fetişuri celebre, o piatră albă şi o piatră neagră. Se cobora dintr'o familie ajunsă aproape săracă şi de rang mediocru. Murindu-i părinţii, a fost crescut de unchiul său. A avut o tinereţe anevoioasă şi a început prin a păzi cămilele, apoi s'a însurat cu o văduvă, Khadigea, care ţinea prin el al treilea bărbat şi care îi aducea o avere destul de însemnată. A trăit astfel ani îndelungaţi, fără

ca nimic să fi făcut să se prevadă caracterul mistic pe care avea să-l scoată la iveală.

Dar, în momentul când ajunsese la vârsta de patruzeci de ani, atunci când se retrăsese ca de obicei ca să mediteze într'o vale singuratecă, avu o ciudată vedenie. Un înger i se arătă înaintea ochilor, venind din partea celui Prea Înalt, și făcându-l cunoscut că Dumnezeu îl alesese ca să transmită poporului său o revelație scrisă. Alte apariții urmară, în răstimpul cărora el nu se putea întoarce spre niciun orizont fără să vadă plutind în lumina zorilor o figură înaripată. A trecut prin perioade de temeri, închipuindu-și că e stăpânit de demon, și de îndoieli, crezând că totul a fost numai vis. Nevasta lui, pe care o pusese în curent cu aceste neînștiți, l-a susținut în timpul încercărilor, ajutându-l să aibă încredere în el însuși. Totuși n'a întreprins proorocirea decât după câteva anotimpuri de așteptare chinuitoare.

Această idee a unei noi revelații, pe care i-o inspirașe îngerul, se află în centrul însăși al doctrinei lui Mahomet. El a găsit-o, în realitate, în sistemele creștin și ebraic, pe cari nu le cunoștea de altfel decât foarte puțin, erudiția lui reducându-se la literatura rabinică și la evanghelia copilăriei lui Isus. Dar principiul însuși i-a fost deajuns: Dumnezeu a vorbit poporului evreu, făcându-l beneficiarul unei revelații scrise. E firesc deci ca el să adreseze Arabilor o revelație care să fie numai a lor și să se adapteze la mentalitatea lor. Pentru ce ar face o deosebire între cele două popoare înrudite, el, zeul dreptății?

Orî, e timpul ca această revelație să fie dată poporului și să fie auzită de el. Sfârșitul zeilor se apropie, de-așezămeni judecata oamenilor. Mahomed a fost ulmit, într'adevăr, de ideea judecății și se îngrozește de apropierea ei cu puțință. Prezicerea lui a fost temere cât și iubire. Temere de Infern, temere de supliciile eterne.

Această amenințare îl îngrozește. Și iată că în preajma lui bogatul are inima aspră, pe când săracul, în mizeria lui, nu se gândește decât la Dumnezeu. Dumnezeu pentru Mahomet, e acelaș Alah al strămoșilor rătăcitori, dar un Alah devenit zeu unic și atotputernic. Alah cunoaște toate lucrurile. Omul e deci predestinat, dar Alah nu-l sortește decât binelui, lăsându-i păcătosului puțința de izbăvire. Trebuie totuși ca credinciosul să grăbească pregătirea justificării sale. Stăpânul care a înecat neamul omenesc în valurile potopului și a distrus Sodoma, e gata să-i mângâie pe cei răi și orice faptură omenească e răspunzătoare în fața lui, personal, de toate actele sale. Ceasul odată venit, el îi va judeca pe oameni, le va deschide celor dreupți porțile Paradisului și-l va prăbuși pe cei răi în Infern. Toate aceste adevăruri îi erau transmise pe măsura predicărilor lui de către Arhanghelul Gavril și el însuși le dicta, sub forma de versete, discipolilor săi, care aveau datoria să le unească după moartea sa ca să întocmească Coranul.

Chemările lui cad la început în indiferență. Nevasta lui a fost cea dintâi care s'a convertit, apoi câțiva credincioși s'au grupat în juru-i. În orașul cu opt sute șasezeci de idoli, doctrina lui monoteistă nu putea să trezească prea multe ecouri, dar turbura anumite interese. El afirma hotărît că nu înnoia nimic, că Abraham, părinte al Arabilor, venise pe vremuri să propovăduiască la Meca monoteismul, că tradiția îi se pierduse și că el era însărcinat numai să le amintească contemporanilor cuvântul uitat al patriarhului: vechiul cămilar, incultul Profet care nu știa nici să scrie nici să citească, nu găsea încuviințare pe lângă nobilii din tribul său, în timp ce săracii șovăiau încă, cu toate anatemele pe care el arunca asupra lăcomiei celor bogați. Totuși, câteva adevăruri importante, acelea ale lui Abu-Beckr și

Omar, i-au adus, atunci când ar fi putut să desnădăjdufască, sprijinul moral de trebuință.

Totuși, doctrina lui trebuia să fie pe placul spiritelor pe care le-am văzut neliniștite din pricina dispariției vechiului politeism și dornice de o reformă religioasă care să le îngăduie aderarea la credinți înalte și pure. Mahomet s'a legat, bine înțeles, în răstimpul serbărilor anuale din Meca, de locuitorii din Yathob cari, amestecați în orașul lor cu comunitățile evreești, aveau oarecari noțiuni asupra monoteismului. În anul de după această întâlnire, au urmat întrevederi între Profet și noii discipoli, ca să se poată ajunge cât mai curând la o înțelegere. Prin urmare, la Yathob, - care a luat numele de Medina (Cetatea) - Mahomet, îndurerat de dispariția succesivă a nevestei și a unchiului său, descurajat în urma atacurilor compatrioților săi, a trebuit să-și caute adăpost în anul 622, făcând din această fugă (Hegira) punctul de plecare al erei musulmane.

Din clipa aceia popularitatea, autoritatea lui sporesc grabnic. În acelaș timp, orizontul se lărgeste. Se găsește în raport cu Evreii, instalați la Yathob, pe care îl stăpâniseră cândva, și dacă aceștia nu-l înțeleg, el socotește că asta se datorește faptului că Evreii nu înțeleg Scriptura. Rupe numaidecât orice legătură doctrinară cu religiile străine și hotărăște să creieze o religie arabă. Totul se schimbă. Ierusalimul se șterge. Face din Meca orașul sfânt al poporului său.

Dar Meca nu-i aparține și, mai mult chiar, adversarii lui sunt stăpânii orașului, unde își au templul cu pietrele fetișuri și statuile zeilor. Mahomet hotărăște să întrebuițeze forța; întrevede poate, din acest punct de vedere, deslănțuirea războiului sfânt. În 629, cucerește în sfârșit cetatea, dărâmă idolii, nu păstrează decât piatra neagră pecetluită în zidul acestui Kâ-bâ, despre care spune acum că ar fi fost construit de Abraham.

Cucerirea îi afirmă definitiv prestigiul. Își propagă doctrina jumătate prin convingere, jumătate cu ajutorul armelor. Îmbătrânește în mijlocul admirației, al iubirii poporului său cu care clădește astfel o mare putere temporală și religioasă. Refuză, de altfel, orice venerație personală menită să-l ridice la rangul sfinților în calitate de mijlocitor între Alah și credincioși. Afirmă că nu posedă darul minunilor. Cu puțin înainte de a porni pe calea veșniciei, va da, cu prilejul unui pelerinaj la Meca, câteva lămuriri asupra anumitor amănunte cu privire la cult. În chiar dimineața morții sale a propovăduit la moschee, apoi, după câteva clipe, s'a stins în brațele soției sale preferate, Aișa.

Cultul musulman e simplu. El se rezumă la cinci practici cucernice, desenate sub numele de coloanele Islamului: mărturisirea că nu există decât un singur Dumnezeu, Alah, și că Mahomet e Profetul său; folosirea exercițiilor religioase, rugăciuni, ingenunchieri, plecăciuni spre Meca, la anumite ceasuri; facerea pomenilor, adică vărsarea astăzi a unui fel de impozit destinat săracilor: practicarea posturilor care sunt grupate în întreaga lună a Ramazanului; pelerinajul, cel puțin odată în viață, la Meca. La aceste se mai adaugă și alte prescripții. Musulmanul trebuie să fie circuncis, să nu aibă mai mult de patru neveste, să nu se închine la icoane, să nu bea vin și să nu mănânce carne de porc. Dar marea datorie religioasă, dincolo de aceste formule și de aceste practici, constă în subordonarea completă a vieții față de voința lui Alah mai presus de orice.

Mahomet era, după cum am văzut, stăpânit de ideea judecății. Dumnezeu va cerceta Cartea în care sunt trecute faptele fiecăruia dintre oameni și va rosti sentința. Cel drept își va găsi loc în Paradis. Cerul mahomedan e o lume feerică, o grădină plină de încân-

tări, în care credincioșii magnifice îmbrăcați vor duce o existență de principii al universului. Paharnici chișpeși, de-o eternă tinerețe, vor sta roată în jurul oaspeților și vor turna în pocale vinuri ușoare și dulci, aducând pe tăvi de aur fripturile cele mai alese; femei de-o frumusețe neasemuită își vor oferi adolescența înflăcărată, în încăperi de aur ale iubirilor nepotolite.

Lui Mahomet i-au plăcut pe pământ femeile și parfumurile. El a trebuit firește să le înlesnească alor săi nădejdea unui Paradis al cărnurilor fragede și al rozelor ideale. Beduinului ce colindă sub văpața soarelui, străbătând asprimele deșertului, face să-și joace înaintea ochilor nepieritoarea oază de verdeață, de răcoare și de sărutări. Filosofului așezat în prejma moscheii, îi fâgăduiește o eternitate de fericiri cari îl vor despăgubi pentru toate lipsurile pământești. Cei alungați, vor îndura de-așemeni trupește chinul de-a nu se fi gândit la Dumnezeu în viața pe care au dus-o pe pământ. Vor regăsi suferințele trecute, într'un simon pururi neodihnit, și atunci când vor vrea să scape de necruțarea vânturilor nisipoase, nu vor găsi să se adape decât cu flăcări. Vor rătăci astfel pe-acelaș drum fără sfârșit, prin noapte și vârtejuri.

Religia creată de Mahomet a cucerit foarte curând mulțimea de pe o întinsă parte a globului. Ca cea mai mare parte dintre sistemele religioase de-o atât de mare importanță, și în mod firesc luând contact cu credințele și caracterul popoarelor cucerite, Islamismul va da naștere la mai multe secte. Cele două mai de seamă sunt Șiismul și Sufismul, cari au adus, și una și alta, ca o nouă mistică, pe pământul uscat al purei doctrine. Șiiții nu cred că Mahomet ar fi fost unicul Profet, ci îl cinstesc cu acelaș titlu pe ginerele său Alî și pe cei doi fii ai acestuia, Hasan și Husein, cari au murit pentru credința lor. Amintirea sângeroasă a

acestor doi martiri a dezvoltat în Şiism un fel de duiosie posomorită, de tristă resemnare. Sufismul, la rândul său, propune un misticism puternic şi blând, care contopeşte sufletul credinciosului în universal. Dumnezeu nu e numai unic, e totul. O poezie înflăcărată îmbrăţişează lumea. Omul e o parte din Dumnezeu şi, prin urmare, omul e Dumnezeu. O beţie metafizică îl înalţă. Un suflu venit din îndepărtatul Orient budist se apropie de ţinutul lui Mahomet. Nu e dragostea omului faţă de Dumnezeu, poruncită de Profet, e unirea omului cu Dumnezeu.

Mahomet a făcut din religia musulmană o religie omenească: credinciosul era un războinic, femeia nu trecea decât voalată pe străzi şi în istorie. Genul său poetic şi îndrăzneţ a ştiut să trezească orgoliul naţional, depunând mărturia unei revelaţii a lui Dumnezeu rezervată Arabilor, exaltând în acelaş timp aspiraţiile de cucerire ale compatrioţilor. El i-a dăruit Arabului un îndoit sentiment de unitate socială şi de unitate spirituală. A plămădit un popor şi a creat o religie.

XII

OMUL ȘI DUMNEZEU

Am putut constata, analizând pe scurt principalele religii ale acestui glob, expresiile diferite al acestui fapt colectiv pe cari le semnalau la începutul acestui studiu. Ne rămâne să examinăm acum atitudinea omului în îndatoririle sale individuale cu Dumnezeu.

Mulțumită riturilor, aceste religii îi pun într'adevăr pe credincioși în legătură cu divinitatea, dar ele nu dau acestei legături nici aceeaș valoare, nici aceeaș semnificație. Unele dintre ele, în general primitive și, pe cari le-aș putea numi religii de slugărnicie, îl socotesc pe om ca un fel de sclav sacru, crețat de zei ca să se asigure aducerea ofrandelor și continuitatea sacrificiilor. Am întâlnit un tip foarte precis, când a fost vorba de religiile mesopotamiene, care nu le acordau defunțiilor decât o supraviețuire de chin și care, chiar atunci când o noțiune de răsplată sau de pedeapsă s'ar fi ivit, nu răsplătea decât insufletirea adusă în religia zeilor și nu pedepsea decât neindestularea ceremonialei. Altele, de asemenea, cari ar putea să apară ca religii de încercare, socotesc că oamenii n'au fost creați de divinitate pentru satisfacerea sa egoistă, ci că ei vor trebui să dea seamă după moarte de faptele lor

și să primească din partea ei, în paradisuri sau în infernuri, răsplata divină sau întunecată. Am putea considera Islamul ca făcând parte din această categorie. În sfârșit, altele sunt arătate în principiu sub numele de religii ale mântuirii. Consideră, și ele, că oamenii sunt supuși pe pământ unei încercări, dar fac cunoscut că un zeu, milostivindu-se de ei, îi ajută, jertfindu-se pe el însuși, ca să se bucure de viața eternă. Aceste religii, în cea mai mare parte orientale, se înfățișează mai cu seamă sub formă de mistere. Zeul desvăluie, prin propria lui pildă, secretul morții și al învierii și-i îngăduie astfel inițiatului să ajungă el însuși la nemurirea personală inițind riturile instituite în propriul său beneficiu și virtuțile a căror practică i-a fost recomandat. Măcelul și zefficarea lui Osiris ne deslușesc în această privință.

Omul e astfel plasat în prezența lui Dumnezeu în condițiuni cu totul diferite. Babilonianul îi slujea pe zei ca să obțină o existență fericită, o bătrânețe prosperă, bogății materiale, urmași numeroși. Egipteanul îi cinstea pe ai săi ca să treacă fără greutate dincolo de pragul morții și să urmărească dreptul de a urca pentru totdeauna în barca luminoasă a lui Râ. Mitriacul însuși se simțea unit cu Dumnezeu printr'o însuflețire religioasă profundă și se socotea asigurat mai dinainte în privința mântuirii de după moarte.

Dar situația omului față de divinitate se înfățișează de asemenea sub un alt aspect, mai interesant, mai semnificativ, mai greu de urmărit pentru viața interioară. Credincioșii unei aceleiași religii pot să aibă în legăturile lor cu Dumnezeu concepții diferite, după cum înțeleg să-l cunoască prin metodele lor intelectuale sau prin intuiția mistică, după cum îl consideră ca pe un zeu al dreptății sau ca pe un zeu al iubirii. Nu e de prisos prin urmare să ne oprim o clipă asupra acestor

două concepții, alegând pentru a le ilustra și a le face mai limpezi, două exemple împrumutate din istoria Creștinismului: misticismul lui Jean de la Croix și jansenismul singuratecilor de la Port-Royal. Jean de la Croix, înălțat de Biserică în preajma altarelor, aducea în studful experienței mistice o înflăcărare sortită să însemneze extazul ceresc, odată cu un spirit de analiză ascuțit și prevăzător. Janseniștii au fost osândiți de autoritatea religioasă, dar au adus între apărarea doctrinei lor sprljinul unei grave sincerități, de o austeritate de moravuri care împrumută un înalt relief vederii atât de posomorite a universului.

Jean de Vepez, în religie Jean de la Croix, s'a născut la Fonteberos, aproape de Avila, în 1542. Intrat în ordinul Cormelor, a îmbrăcat rasa în mănăstirea din Medina del Campo. A procedat, în acelaș timp cu Sfânta Tereza, la reforma Ordinului, a fost întemnițat, suspectat de Inchiziție și a murit din pricina persecuțiilor. Dar această viață chinuită și mizerabilă a fost în acelaș timp o viață iluminată de cea mai sublimă iubire.

A dat în opera sa: *Noaptea întunecată a sufletului*, *Urcusul pe Carmel*, *Vie Flacăra de Iubire*, concepția unirii cu Dumnezeu și unul din cele mai curioase și mai adânci studii de psihologie mistică. Limpezește aci, pentru neofit, condiția primordială a efortului ce trebuie urmat: e metoda neantului. Noaptea trebuie să se facă în el, în afară de el. Finitul nu poate să primească Infinitul, celace are o formă nu poate să se unească cu ceiace n'are formă. Sufletul, deci, dacă vrea să se unească cu Dumnezeu, să dea afară dintr'însul tot celace e limitat, închis, tot celace trezește facultățile noastre; se cuvine ca el să se despoarte, să se afunde în prima noapte, noaptea simțurilor. Acel care debutează într'o astfel de ascensiune

spirituală, va băga de seamă căderea acestei nopți când, dintr'odată, adormit în rugăciune, nu va mai cunoaște sprijinul cucernic, bucuriile familiare: lumea bucuriilor și a ființelor s'a năruit în juru-i. Sufletul trebuie după aceia să renunțe la orice discuție intelectuală și să aștepte cu răbdare apropierea lui Dumnezeu. Iși ia sarcina prin aceasta să străbată a doua noapte, noaptea spiritului, lăsându-și inteligența și voința să pâlpele și să se stingă într'un fel de tăcere inertă. Negativ și mut, el pătrunde în singurătate și în tăcere.

Dumnezeu umple atunci acest gol fără ca sufletul, lipsit de însușirile lui, să poată încă înțelege ce anume se petrece în el și, rămas inconștient, simte cu totul altceva decât o lăncezire de prisos, o suavitate de dragoste căreia nu se știe ce nume să-i dea. Dar această noapte devine aspră, grea, îngrozitoare. Dorința nelămurită absoarbe sufletul, frământându-l și transformându-l; unirea celor două substanțe atât de diferite, această luare în stăpânire a unui suflet omenesc de către Dumnezeu, nu se poate realiza decât printr'un fel de desasimilare a acestuia. „Sufletul, scrie teologul *Nopții obscure*, se simte căzând, se simte pierdut, înmormântându-se“. S'ar părea că e vorba de un fel de încercare, de un fel de agonie pentru sufletul care urmează să părăsească trupul, înălțându-se în sfera divină, și îl stăpânește parcă pe dea'ntregul impresia morții. A părăsit universul și nu mai are niciun fel de legătură cu materia, îl așteaptă pe Dumnezeu și n'are de unde să știe că Dumnezeu e într'insul. Apoi, iată că pe încetul, încearcă o risipă de plinătate, un fel de surprindere triumfală mai'nainte de a pătrunde într'o lume necunoscută. O putere divină, de pe alte țări muri, îl învăluie. Se desprinde de trup și pentru cei cari n'au trecut de-o anumită treaptă a inițierii mistice,

lucrul acesta se petrece cu mari chinuri fizice, dar el se simte cu atât mai mult stăpânit de dorința să scape de aceste suferinți, să se înalțe spre extazul desăvârșit unde în cele din urmă nu va mai avea niciun fel de legătură cu carnea.

Ajunge acolo, lăsându-și trupul nesimțitor de aci înainte, nimicît. Pătrunde, liberat, în pacea magnifică a iubirii divine și această iubire, foc care arde etern, îl atinge din când în când, numai în treacăt, ca să nu mistule prin intensitatea lui o viață fizică. O nălucire îl învăluie, simte în chip misterios o prezență prietenă, o răsfrângere a frumuseții supremă tremură în jurul într'o involburare nesfârșită de raze. Acum, nu mai simte nimic din ceia ce a fost al său și trăiește numai pentru Dumnezeu.

Jean de la Croix, care a vorbit atât de splendid desigur pre noapte, devine aci poetul luminii, teologul clarității. El născocoște ciudate și pătrunzătoare imagini, ca să ne zugrăvească în acelaș timp multiplicitatea și unitatea: „Prin cunoașterea de sine însuși pe care Dumnezeu o dăruiește sufletului, el luminează așa cum ar face o mulțime de făclii. Fiecare dintre ele scânteiază în ochii săi și îmbrățișează iubirea într'un chip deosebit; totuși, ele sunt toate cuprinse în simplitatea de esență divină și, tot la un loc, nu întocmesc decât o singură făclie, a cărei lumină și țărle răspândesc în mii de chipuri. „Sufletul e amorțit. Iubirea lui înfinit de suavă răspunde iubirii divine, inteligența sporită străpunge esențele și nu formele. Recunoaște în el însuși splendorile pe cari le-a admirat la început în Dumnezeu și mulțumită acestui semn își dă seama că unitatea e împlinită. Și iată că regăsește în Dumnezeu lumea, această lume din sânul căreia s'a desprins atunci când nu deslușea decât formele privitoare, și care acum îi apare în Dumnezeu, cu făpturile și lucrurile

sale, în adevărul său deapururi trăitor, esențial. E unit cu Dumnezeu, e, prin Dumnezeu, unit cu lumea. E în inima rozet aprinse ce strălucește în al treizecilea cânt al Paradisului lui Dante, e în pragul însuși al acelei năluciri beatifice pe care cei drepți nu pot s'o guste decât după moarte. Incepe să guste din darurile preafericirii. E învăluit în atâta vrajă încât uneori trupul însuși, acelaș trup pe care l-a hotărit ca pe o îndepărtată povară, primește o răsfrângere din rispa ei, simțind că-i pătrunde până'n măduva oaselor o bucurie nemărginită, adierea unei glorii supreme, preludiul acestei beții paradisiace pe care o va simți după învierea cărnii.

Jansenius, episcop de Ypres, scrisese împotriva pelagianismului, - ca și împotriva Iesuiștilor, - o operă, *Augustinus*, în care studia în lumina sfântului Augustin temutele probleme ale iertării și predestinării. Doctrina doctorului african era aspră. Dela greșala lui Adam, omul e corupt și se pleacă fără să vrea spre rău. Nu poate deci decât să păcătuiască și prin urmare să se îndrepte spre osândă dacă Dumnezeu, printr'o milostivire gratuită, nu-i dă puțința să facă binele și să-și cucerească astfel mântuirea.

Biserica, respectând doctrina sfântului Augustin, modificase însă de îndelungă vreme spiritul. Publicarea lui *Augustinus*, care a avut loc la Louvain, în 1640, nu putea decât să dea naștere la foarte aprinse împotriri: acelea ale Iesuiștilor fură în deosebi neasemuit de viguroase. Teologul Arnauld căută să ia partea lui *Augustinus*. Un decret al Inchiziției din 22 Martie 1641, o bulă a lui Urban VIII, din 6 Martie 1642, orându-l opera. Trecură câțiva ani, apoi, la 1 Iulie 1649. Nicolas Cornet, sindic al Facultății de teologie din Paris, aduse mari critici, mai strânse și mai aspre; s'ar fi părut că reiese din carte că Iisus Cristos nu murise

pentru toți oamenii și că iertarea nu fusese dăruită tuturor sufletelor. Apărătorii cărții protestară. Arnauld îmledică Sorbona să deschidă desbaterea. Roma fu înștiințată. Lunga ceartă a jansenismului avea să înceapă, unindu-se în nesfârșite discuții aride, plictisitoare, și această controversă nu ne-ar exalta imaginația, n'ar face să ne bată inimile, dacă centrul împotrivrării janseniste n'ar fi fost la Port-Royal, dacă nu s'ar trezi din această desbatere marile figuri ale Marelui Angelica, Sfântului Cyran, Arnauld sau Pascal.

Credința călugărițelor dela Port-Royal, religia singuratecilor, - a unor oameni ca Sacy, Lemaistre, Lancelot, retrași din lume ca să mediteze asupra destinului omenesc, - era posomorită și nobilă. Imbibați cu doctrina sfântului Augustin, ei smulseră o viziune austeră din vfață și Dumnezeu. Vedeau orice lucru sub unghiul celei mai neinduplecate morale. Chestiunea iertării, aceia a micului număr de aleși, era pentru ei o necurmată frământare spirituală. Dumnezeu care poate, dacă vrea, să-și mântuiască ori să-și lase să se piardă pe oameni, el va înlesni oare iertarea izbăvitoare? Vor fi ei dintre cei puțin aleși, dintre cei drepti sortiți să între într'un Paradis avar? Fiecare dintre ei să fie unicul ales distins între mii de morți și care nu se va adăoga la norodul imens al celor osândiți? Dumnezeu era pentru ei mai puțin părinte decât judecător. Saint-Cyran îi scria unuia dintre prietenii săi că nu există gând mai groaznic decât acela în legătură cu Dumnezeu. Acești oameni de un înalt caracter, călugărițele cu sufletul ascetic, se îngrozeau de umbra însăși a unei personale îngăduinți: sora Marie-Claire se simțea desnădăjduită la gândul c'ar fi putut să-și facă o plăcere din a-și plânge greșalele. Nu era loc pentru credința fericită, pentru un zâmbet de mângâiere, pentru activitatea omenească ea însăși.

Grupul acesta rece și pur concepea Biserica ca pe o sectă limitată, îngustă, ca o societate de sfinți care știu că Dumnezeu poate să-i scape și cari așteaptă tremurând să se împlinească această minune, dacă asta e vrerea lui.

Care puteau să fie raporturile dintre om și acest Dumnezeu împărțitor de iertare, dacă nu raporturile de respect, de teama, de adorație apropiată de groază? Arnauld le-a arătat în cartea lui asupra *Frecventei Credinți*. Enumărind condițiunile ce trebuiesc aduse la îndeplinire de cel credincios care dorește să participe la Eucharistie, el nu se mulțumea cu starea de iertare; reclama o lungă pregătire, socotind că până'n preajma altarului sunt multe piedici de întâmpinat. Suntem departe de înflăcărarea în iubire a unui Jean de la Croix. Dumnezeul tragic e inaccesibil în adâncimile cerului.

Atingem aci două dintre marile atitudini ale credinciosului așezat în fața divinității. Pornire înflăcărată a sufletului, râvna de unire mistică. Groază în fața atotputerniciei Stăpânului etern, care poate să nu dea iertarea de trebuință mântuirii. Cartea *Vie Flacăra a Iubirii*, *Tratatul despre Frecventa Credință*. Dela una la cealaltă dintre aceste două concepții externe, toată gama de nuanțe mistice și intelectuale se desvălute în chip minunat. Și credincioșii întrezăresc viața de pe pământ și viața eternă sub lumini opuse, după cum au făcut alegerea, din înclinare personală sau datorită înrîuririi unei epoci, între Justiția suverană și Iubirea nemărginită.

XIII

EREZIILE

Această expunere nu comportă o concluzie generală în adevăratul înțeles al cuvântului. Ea poate totuși să dea naștere la câteva reflexii de ansamblu.

Ideia de Dumnezeu s'a dezvoltat dela multiplicitate la unitate, nu numai printr'o evoluție lentă, regulată, anonimă, dar și prin intervenția bruscă a spiritelor superioare. Politeismul s'a născut din stăpânirea mulțimilor, monoteismul a ieșit din conștiința câtorva oameni.

Ideia supraviețuirii s'a dezvoltat din noțiunea unei vii supraviețuirii străină de orice morală, până la concepția unei vieți eterne, condiționată de actele defunctului. Religiiile, la început, au fost mai ales religii ale vieții prezente și nu puneau pe Dumnezeu și pe om față'n față decât în timpul sălășluirii acestuia pe pământ. De-abia mult mai târziu ele au făcut din viața de dincolo, devenită urmarea logică a vieții pământești, răsplata sau pedeapsa unei existenți considerată ca o încercare.

Astfel, ideia de Dumnezeu, ideia supraviețuirii, care se găseau despărțite în anumite sisteme primitive, au evoluat, împreunându-se în înțelesul unității și al justiției.

Putem constata însăfârșit că această evoluție, a tins, deocamdată, la două tipuri distincte, opuse și de ne-

sdruncinat. Intr'una, Dumnezeu e conștient și separat, iar omul, mărginindu-și zilele la o singură existență, va trebui să răspundă înaintea lui de toate faptele pe care le-a săvârșit în cursul acestei unice încercări ca să primească o răsplată eternă sau o pedeapsă fără sfârșit. În cealaltă, Dumnezeu e sufletul imanent al lumii, iar omul, prin simplul fapt al meritelor sau al greșalelor sale, fără să fie vorba de judecată, va trebui să treacă printr'un șir de vieți succesive destinate să îl curețe mai 'nainte de-a obține contopirea sufletului său cu sufletul universal, întoarcerea sa la un inconștient care nu e poate decât neantul divin. Unul din aceste tipuri corespunde îndeajuns mentalității occidentale, pentru care viața e activitate, răspundere, individualism. Ceălalt se adaptează mai bine mentalității orientale, pentru care omul și universul sunt cele două aspecte vremelnice ale aceleiași iluzii.

Suntem la sfârșitul unei lumi, nu suntem în amurgul vremurilor. În ce chip, în condițiunile de viață mușee se impun acestui glob, se vor desvolta religiile? Unitatea confesiunilor creștine se va realiza? Care e viitorul religiilor din Extremul-Orient? O altă noțiune a divinului se elaborează astăzi în inconștientul maselor? Unor astfel de întrebări nu li se poate răspunde prin nimic deocamdată.

O expunere a religiilor n'ar fi totuși completă dacă n'am semnalat, în câteva fraze, schimbările pe cari au fost silit să le îndure. Când plutind între ele, când hrănite cu sânge, dar vrăjmășindu-se în acelaș timp, e rezille s'au înmulțit necontenit. Ele n'au fost de prisos, mai întâi fiindcă au silit religiile să-și definească dogmele și în al doilea rând fiindcă, exagerând unele din formulele lor au înlesnit prețioase desvălutri în legătură cu esența lor însăși. Vom examina din fugă trei dintre ele, cari ne vor îngădui să deosebim trei dintre

principalele lor tendinți: erezia socială, erezia scripturală și erezia intelectuală.

Erezia lui Mazdek, fiu spiritual al lui Manes, a furnizat tipul însuși al ereziei cu tendinți sociale și a trebuit, într'adevăr, să facă să se prăbușească Imperiul Perșilor. Mazdek se născuse la Nișapur, în Korazan. El vedea lumea, așa cum o văzuse Manes, împărțită în două tendinți potrivnice, binele și răul, lumina și întunericul, puterile inteligente și puterile inconștiente. Apa, focul, pământul, prin amestecul lor, închegaseră universul, creându-l îndoit, infuzându-i propriile lor opoziții de părți curate și părți necurate. Problema răului și a binelui fiind astfel pusă, era vorba să se țintească la suprimarea răului. Mazdek a căutat deci pricina acestuia și a descoperit-o în dragostea femellor și în râvna după aur. A ajuns la încheierea dispariției a tot ce era personal în această iubire și în această dorință și a impus comunitatea femeilor și a bunurilor. Cuvintele lui, susținute de regele Kavahd, care se găsea în conflict cu noblețea, au cunoscut un neasemuit succes față de toți nenorociții și toți libidinoși care înfățișau în mod firesc impunătoarea mulțime. A urmat o revoluție, Kavahd a fost arestat și regele Khosran I a trebuit să restabilească ordinea.

În Evul-Mediu, opera lui Joachim de Flore oferă tipul ereziei scriptuare, al unei interpretări abuzive a textelor. Mulțumită unui joc de potriviri, abatele de Flore divizase istoria omenirii în trei epoci perfect corespunzătoare, respectiv așezate sub semnul Vechiului Testament, al Noului Testament și al Apocalipsului, fiecare reprezentând o etapă din spiritualizarea progresivă a omului. Prima epocă era aceia a Părintelui, aceia a Legii, aceia a cărnii, aceia a căsătoriei. A doua era aceia a lui Crist, a Iertării, aceia sortită să mestece materia cu spiritul, epoca sacerdoțiului. Urma în sfârșit să

se desvolte a treia epocă, aceia a lui Paraclet, aceia a înțelegerii, aceia a castității și a călugărilor.

Venea apoi Sabatul dela sfârșitul veacurilor, Antecrist, apoi Judecata. Fiecare din aceste epoci corespundea cu alte două prin personagiile și evenimentele sale: Iuda, puternic prin brațul său, îl închipuia pe Petre, semn al puterii prin credința sa; pacea ivită sub domnia lui Salomon, în a treisprezecea generație dela Iacob, corespundea cu aceia care s'a ivit sub domnia lui Constanțu, a treisprezecea generație după Intruparea Mântuitorului. Devenea cu puțință, deci cunoscând două epoci din trei, să se citească în Apocalips istoria viitorului. Evangheliei lui Crist avea să-i urmeze Evanghelia Eternă. Această teză, - care face să te gândești prin construcția ei intelectuală la vederile lui Bossuet și la sistemul lui Hegel, - a cucerit cu vie înflăcărare imaginațiile, în aceste ceasuri de frământare, prin tot ceiace conținea satisfăcător în legătură cu cerințele spirituale ale oamenilor din vremea aceia și prin sentimentul de dreptate ideală ce s'a desprins dintr'însa. Discipolii lui Ioachim o făcură să devieze spre concepții revoluționare.

Găsim la mijlocul uitimului veac o a treia erezie, mai pur intelectuală, în întreprinderea d-rului Creisnach, care pătruns de spiritul de liber examen și de nouile metode critice puse în valoare de exegeza germană, voia să raționalizeze religia iudaică. S'ar fi părut de altfel că se inspirase din eforturi încercate în acest sens cu câțiva ani mai înainte. Esențialul reformei consta în interpretarea personală a Cărilor Sfinte de către credincioși și în afirmarea că Mesia își făcuse apariția. Dr. Creisnach adăoga la aceasta suprimarea prescripțiilor, ca circumcisiunea, și liberarea de orice formalism. Nu mai rămânea nimic, în realitate, prin acest sistem,

din credințele și riturile Iudaismului, așa cum se constituise de-alungul veacurilor.

Alte deformări doctrinale au încarnat temute idei și teze aproape de neînchipuit. S'au ivit secte cludate și întunecate. Anumiți eretici din Evul-Mediu trăiau gol, ca să poată regăsi nevinovăția paradisiacă. Alții, smulgând dintr'un fel de panteism consecinți excesive, socoteau că, fiind Dumnezeu, nu ne mai putem înfrâna patimile fără a ne opune voinții divine se lăsau pradă celor mai odioase stricăciuni.

Nobile sau depravate, aceste erezii nu sunt mai puțin niște manifestări curioase vrednice de studiat și care păstrează, orice s'ar spune, o semnificație înaltă. Dacă ne plecăm asupra reveriilor cele mai smintite, pentru ce n'am plânge vechii morți cari au vrut, înainte de toate, să scape de chinul țărâni fără sfârșit și de pacea neantului? Aceste erezii au ținut, și ele, să atingă ce face nu putea fi atins. În rătăcirile lor e ceva mai mult decât rătăcire. Ele oglindesc, într'o oglindă turbure însă, acelaș ideal, ca și religiile pe cari le-au deformat. Atunci când aceleași diamante ale înserării se aprind în geamul filosofului care meditează și în mlaștinile puturoase numai cu bășici, înseamnă că soarele scânteiază până la cîne știe câte mii de leghe.

TABLA DE MATERII

	<u>Pag.</u>
Cuvânt înainte	5
I. - Origina sentimentului religios	10
II. - Religia Egipteană	16
III. - Religiile Mesopotamice și Religia Pre- Columbiană	26
IV. - Religia Greciei. Religia Romei	36
V. - Zeii nordici	45
VI. - Religia Indiei	52
VII. - Religia Chinei și Japoniei	62
VIII. - Religia Iranului	72
IX. - Iudaismul	81
X. - Creștinismul	91
XI. - Islamismul	103
XII. - Omul și Dumnezeu	111
XIII. - Ereziile	119